АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ ВӘ ӘДӘБИЈЈАТ ТӘДРИСИ

(Методик мәгаләләр мәчмуәси)

3

«АЗӘРБАЈЧАН МӘКТӘБИ»
журналына әлавә

Бакы — 1973

Сканировано с CamScanner

Бүтүн өлкәләрин пролетарлары, бирләшин!

1954-чү илдән нәшр едилир.

АЗӘРБАЈҸАН ДИЛИ ВӘ ӘДӘБИЈЈАТ ТӘДРИСИ

(Методик мәгаләләр мәҹмуәси)

№ 3 (79)

„Азәрбајҹан мәктәби“

журналына әлавә

Бакы—1973

© «Азәрбајҹан дили вә әдәбијјат тәдриси», 1973-чү ил.

Сканировано с CamScanner

МҮНДӘРИЧАТ

Нәсиминин анадан олмасынын 600 иллији мүнасибәтилә

Заһид Әкбәров. Бәшәри идејалар чарчысы . . . 3

I. Орта мәктәбдә Азәрбајчан дили тәдриси

А. Абдуллајев. Азәрбајчан дили дәрсләриндә шакирдләрин үслуби вәрдишләрини инкишаф етдирмәјә даир . . . 9

Н. Абдуллајев. IV синфин «Азәрбајчан дили» дәрслијиндә орфоепија мәсәләләри . . . 17

Фәрһад Әләкбәров. Азәрбајчан дили вә әдәбијјат дәрсләриндә чәтин сөзләрин мә'насыны изаһ етмәк јоллары һаггында . . . 24

Ә. Кәлбәлијев. Шакирдләрин рабитәли нитгиндәки характерик үслуб сәһвләри вә онларын арадан галдырылмасы јоллары . . . 30

Мәммәд Абдуллајев. Гејри-мәһсулдар шәкилчиләр вә онларын өјрәдилмәси јоллары . . . 38

Н. Аббасова. Ч. Чаббарлы пјесләриндә каламбур, бунларын семантик тәһлили . . . 46

II. Орта мәктәбдә әдәбијјат тәдриси

Дурсун Мәммәдов. Бәдии әсәрләрин дилини өјрәнмәк системи вә принсипләри . . . 54

Билал Мурадов. IV—VII синифләрдә нәср дилинин өјрәдилмәси . . . 62

Нәриман Оручәлијев. Әдәбијјат дәрсләриндә телевизија верилишләриндән истифадә . . . 70

Нәриман Әлијев. Әдәбијјат дәрсләриндә тәкрар заманы әдәби ән'әнәләрин өјрәдилмәси јоллары . . . 77

Һималај Гасымов. Орта мәктәбдә сүжетли ше'рләрин тәдрисинә даир . . . 84

Бу китаблары охујун . . . 91

БӘШӘРИ ИДЕЈАЛАР ЧАРЧЫСЫ

Заһид ӘКБӘРОВ,
филоложи елмләр намизәди

Орта әсрләрин гаранлыглары ичәрисиндән габагчыл идејалар чарчысы кими чыхыш едиб, өз јүксәк амалы уғрунда јорулмадан мүбаризә апаран вә бу јолда мәрдликлә өлүмә кедән фәдакар шаир Имадәддин Нәсими илә кәнч нәсил илк дәфә орта мәктәбин VIII синфиндә таныш олур; һәмин синфин «Әдәбијјат»* китабында «XIII—XVI әсрләрдә Азәрбајчан әдәбијјаты һаггында гыса мә'лумат» башлығы алтында верилмиш ичмалда Нәсиминин дә јарадычылығы нәзәрдән кечирилир. VIII синифдә әдәбијјатдан дәрс дејән мүәллимләр шакирдләрә бу бөјүк сөз устадынын һәјаты, тәһсили, доғма ше'р дилимизин формалашмасы вә инкишафындакы ролу, зәнкин вә дәрин мәзмунлу јарадычылыға малик олмасы һаггында өтәри дә олса мә'лумат верирләр. Нәсими јарадычылығы әсас маһијјәти е'тибарилә орта әср һәјатына вә дүшүнчә тәрзинә гаршы бир үсјанкарлыг нүмунәси олмушдур. Бу мәгаләдә әдәбијјат мүәллимләринә көмәк мәгсәди илә биз, мүәјјән зиддијјәтләрә малик олан Нәсими поезијасынын әһәмијјәтини, онун тәблиғ етдији бәшәри идејалары, пантеист көрүшләри, инсанпәрвәрлији нәзәрә чарпдырмаға чалышачағыг.

Нәсиминин әдәби ирси Азәрбајчан бәдии фикринин инкишафы тарихиндә мүһүм јер тутур. Онун јарадычылығы әдә-

* Һ. Араслы, Һ. Ејвазов. Әдәбијјат (8-чи синиф үчүн). Бакы, 1973.

бијјатымызда јени бир мәрһәләнин башланғычы олмушдур. Шаир Азәрбајчан әдәби дилини, ана дилиндә ше'р дилини зәнкинләшдирмәк ишиндә бөјүк сә'ј көстәрмиш, онун тарихи хидмәти сајәсиндә Азәрбајчан дили фарс вә әрәб дилләри илә јанашы, Јахын Шәргин ән кениш јајылмыш әдәби дилинә чеврилмишдир. Јазычы вахтилә мүтәрәгги маһијјәт дашымыш пантеизм (вәһдәти-вүчуд) идејаларына әсасланараг ислам дининин чансыхычы мәһдуд ганунларына, ичтимаи әдаләтсизлијә, зүлмә, зоракылыға, истибдада гаршы чыхмыш, мә'нәви-әхлаги тәмизлији, бәшәри фикир вә һиссләри, нәчиб инсанпәрвәрлији тәблиғ етмишдир.

Сарај мәдһијјә әдәбијјатына тамамилә зидд бир јол тутараг халг күтләләринин һәјаты илә, муасир һәјатла сых бағлы олан шаир, чошгун бир еһтирасла һәгигәти, инсан сәадәтини мүдафиә етмишдир. Нәсими динләр вә мәзһәбләр арасындакы сәдләрә, ајры-сечкилијә гаршы чыхыб, дининдән, тәригәтиндән асылы олмајараг, инсанларын һамысыны бир көздә — сөзүн индики мә'насында десәк — бејнәлмиләлчи көзлә көрмәјә чағырыр.

Шаирин әсил ады бизә мә'лум дејилдир. Дөврүнүн көркәмли шәхсијјәтләриндән олдуғу үчүн она Имадәддин дејирмишләр. Нәсими исә әдәби тәхәллүсүдүр. Имадәддин Нәсими 1370-чи илдә Шамахы шәһәриндә анадан олмушдур. Әсәрләриндән Шәрг схоластик дини — мәдрәсә елмләрини, һәмчинин дүнјәви елмләри, фарс, әрәб вә Азәрбајчан дилләринин инчә хүсусијјәтләрини јахшы билдији ајдын олур. Бүтүн бунлар Нәсиминин мүкәммәл тәһсил көрдүјүнү көстәрир. Шаир Азәрбајчан сијаси-ичтимаи һәјатынын чох ағыр бир дөврүндә јашамышдыр.

XIV әсрин ахырларында Азәрбајчан Орта Асијадан һүчума башлајан Тејмур ордулары тәрәфиндән истила олунмушду. Бу заман Нәсими ишғалчылара вә ислам динине гаршы јаранан һүруфилик тәригәтини гәбул етмишдир. Һүруфилијин нәзәри әсаслары тәригәтин баниси Фәзлуллаһ Нәими (Астрабади)нин мәшһур «Чавиданнамә» әсәриндә ифадә олунмушдур. Мүрәккәб вә зиддијјәтли бир тә'лим олан һүруфиликдә инсанын мүгәддәслији, онун јарадычылыг гүдрәтинә јүксәк гијмәт вермәк, мүсәлман олмајан халглара һөрмәт вә рәғбәт, феодал зүлмү вә әсарәтинә нифрәт әһәмијјәтли јер тутур. Һәрфләр һаггында мистик — идеалист тә'лим исә онун (һүруфилијин) зәиф вә мәһдуд чәһәти олмушдур. Нәсими

Фәзлуллаһын, Тејмурләнкин оғлу Мираншаһ тәрәфиндән өлдүрүлмәсиндән сонра, Јахын Шәргдә — әввәлчә Түркијәдә, бунун ардынча Суријада һүруфилији јајмаға башламышдыр. 1417-чи ил Һәләб шәһәриндә Нәсиминин ислам дини еһкамына зидд фикирләр ифадә едән мәшһур бир гәзәли әлә кечдикдә, шәриәт хадимләри ше'рдәки үсјанкар сөзләри динсизлик, кафирлик кими гијмәтләндириб, онун дири-дири дәрисини сојдурмушлар.

Пантеист шаир өләркән дә «Мәнәм һәгг» («Мәнәм аллаһ») демишдир. Руһанилләр она истеһза илә: «Сән ки, аллаһсан, бәс нә үчүн ганын ахдыгча саралырсан?»—дедикдә, о: «Мән ешг үфүгләриндә доғулмуш бир күнәшәм, күнәш батаркән саралар»—дејә әзмлә чаваб вермишдир.

Нәсиминин руһаниләрин амансыз фитвасы илә тәшкил едилмиш фачиәли өлүмү Јахын Шәргдә, Загафгазијада, Кичик вә Орта Асија өлкәләриндә әсрләрдән бәри әфсанәви шәкил алараг ағызларда долашмышдыр. О замандан халг арасында, ашыг ше'риндә вә фолклорда Нәсими ады сәдагәт, чәсарәт, мәрдлик рәмзи кими ишләнмишдир. Һәләб шәһәриндә шаирин мәгбәрәси јерләшән отағын диварына сонралар һәкк едилмиш бир сыра јазылар ичәрисиндә онун пәрәстишкарларындан Мәһәммәд Субһи адлы бирисинин ашағыдакы ше'р парчасы диггәти чәлб едир:

Үзүлдүк, дөнмәдик мәрданәликдән,
Худаја, бөјләдир һүббн-сәмими.
Кәсафәтдән чыхыб олдуг бәһиштә
Күлүстани-Илаһинин Нәсими.

XVIII әсрдә јашамыш көркәмли өзбәк шаири Әсири, Нәсиминин һәјаты, мүсибәтли өлүмү һаггында јаздығы әсәрдә она дәрин мәһәббәтини ифадә етмиш, түркмән шаири Әндәлиб дә фәдакар шаирә ајрыча бир поема һәср етмишдир.

Нәсиминин «мүлһид», «мүртәд», «кафир» е'лан едиләрәк өлдүрүлмәси, онун һәјаты вә әсәрләри һаггындакы илк мәнбәләрин кениш јајылмасына мәнфи тә'сир етмиш, сонракы тәдгигат ишинә хејли зәрәр вурмушдур. Буна бахмајараг, тәрәггипәрвәр алимләр онун јүксәк истe'дада, дәрин фәлсәфи фикрә малик сәнәткар, мүбариз вә нәчиб бир инсан олдуғуну көрәрәк әсәрләрини мүһафизә едиб сахламышлар. Шаирин

Сканировано с CamScanner

бизә Азәрбајчан вә фарс дилләриндә диванлары, әрәб дилиндә ше'рләри кәлиб чатмышдыр.

Нәсими лирик шаирдир. Онун јарадычылығы мәнсуб олдуғу тәригәт илә сых сурәтдә бағлыдыр. Шаир өз һуруфи—пантеист көрүшләриндән чыхыш едәрәк, һәр шејдән әввәл, аллаһын тәбиәтдә, инсанда көрүндүјүнү, һәр јердә (һәтта мусиги аләтләриндә дә) «аллаһ мәнәм», «һәгг мәнәм» («әнәлһәгг») сәдалары учалдығыны көстәриб, буну төвһидә, јаланчы диндарларын «аллаһдан башга аллаһ јохдур» шүарына гаршы гојурду:

Әнәлһәгг чағырыр чәнкү дәфу нej
Јаланчы ла ила иллајә дүшмүш.

Бу чәһәтдән онун «инсанын илаһи маһијјәти» һаггындакы фикирләринин ифадәси олан «Сығмазам» рәдифли гәзәли хүсусилә мараглыдыр. Һәмин ше'рдә бүтүн дүнјанын инсан варлығында сығдығы, инсанын гүдрәти, мәһз буна көрә дә онун һәр шејдән јүксәкдә дурдуғу иддиа едилир:

Мәндә сығар ики чаһан, мән бу чаһана сығмазам,
Көвһәри ламәкан мәнәм, көвнү мәкана сығмазам.
Чан илә һәм чаһан мәнәм, дәһрилә һәм заман мәнәм,
Көр бу ләтифәји ки, мән дәһрү замана сығмазам.

Инсанын ән гијмәтли варлыг олдуғуну иддиа едән шаир, ону һәјатын јарадычысы сајыб, ондакы көзәл сифәтләри вәсф едир:

Еј дашаву түрабә дејән гијмәтли көвһәр
Инсан бу һүсну лүтф илә көвһәр дејилмидир?

Јазычы чәннәт, чәһәннәм хүлјасы илә халгы алдаданларын мә'насыз вә'динә гаршы реал инсаны гојуб дејир:

Фирдөвсә мәни дә'вәт едән заһидә сөјлә,
Ол тикәнә көз тикмә ки, күлзарымы булдум.
Еј нәгдини тәррарә верән јухулу гафил,
Ол үзү гәмәр түррәји-тәррарымы булдум.

Нәсими ше'риндә дүнја севкиси, һәјатын көзәллијиндән кам алмаға чағырыш мејли гүввәтлә сәсләнир:

Вә'дәји гој еј көнүл, кәл бу дәми хош көрәјим,
Дүн ки кечди, данла гаиб, бәс бу дәм хош дәмдүрүр.

Бүтүн бу вә бу кими дәрин мә'на дашыјан мисралар, ајыглыға чағыран өјүд вә нәсиһәтләр Нәсими јарадычылығынын ән мүтәрәгги, ән ишыглы вә чанлы һиссәсини тәшкил едир.

Дөврүнүн елми-фәлсәфи вә әдәби әсасларыны дәриндән мәнимсәмиш Нәсими бәдии јарадычылығында дини вә суфи әдәбијјатындан, классик Шәрг вә Азәрбајчан әдәбијјатынын көзәл ән'әнәләриндән јарадычы шәкилдә истифадә етдији кими, халг әдәбијјатынын вә халг чанлы данышыг дилинин ифадәләрини дә бачарыгла ишләтмишдир.

Нәсиминин өзүндән сонра кәлән Сүрури, Бәсири, Хәлили, Түфејли, Хәтаи, Фүзули, Вагиф кими Азәрбајчан шаирләри үзәриндә сәнәткарлыг чәһәтдән күчлү тә'сири олмушдур.

Јазычынын әдәби ирси тәкчә Азәрбајчан ше'ринин дејил, өзбәк, түркмән, түрк, үмумән түрк дилли халгларын поезијасынын инкишафына да тә'сир көстәрмишдир. Өзбәк ше'ринин классикләриндән Лүтфи вә Нәваи Нәсими јарадычылығыны јүксәк гијмәтләндирмишләр.

Ермәни мәнбәләриндә, хүсусән XVI әсрдә Нәсими ше'рләринин Азәрбајчан дилиндә охунмасы, онларын ермәни халгы ичәрисиндә кениш јајылараг бөјүк рәғбәт вә шөһрәт газанмасы һаггында бир сыра јазылы материаллар мөвчуддур. Онун зәнкин јарадычылығы истәр фикир вә истәрсә дә поезија зәнкинлији е'тибарилә Јахын Шәрг әдәбијјаты тарихиндә фәхри јерләрдән бирини тутур. Нәсиминин ше'рләри ислам дини вә Тејмуриләр әлејһинә мүбаризәдә вахтилә күчлү бир мә'нәви силаһ ролуну ојнамышдыр.

Јазычынын әсәрләри Азәрбајчанда илк дәфә јалныз Совет һакимијјәти гурулдугдан сонра—1926-чы илдә нәшр едилмишдир. Инди онун ше'рләри чохмилләтли Совет Иттифагы халглары арасында дәрин һөрмәт вә сәмимијјәтлә мүталиә едилир, әдәби ирси јалныз ССРИ-дә дејил, мүсәлман Шәрг өлкәләриндә вә Авропа шәргшүнаслары тәрәфиндән дә марагла өјрәнилир. Нәсиминин гејри-ади һәјаты вә е'чазкар јарадычылығы бир сыра әсәрләрдә ин'икасыны тапмышдыр. Онун јарадычылығы һаггында санбаллы елми әсәрләр, монографијалар јазылмыш, әсәрләри бәстәләнмиш, миниатүрләрдә тәсвир едилмиш, өлмәз сурәти ше'р, поема вә драмларда,

Сканировано с CamScanner

рәссам вә һејкәлтәрашларын јаратдығы нәфис лөвһәләрдә, бәстәкарларын көзәл мусиги әсәрләриндә чанландырылмышдыр. Истедадлы шаир Г. Имамвердијев тәрәфиндән јарадылмыш «Нәсими» поемасы, Ф. Ашуровун «Нәсими» пјеси, А. Рзајевин «Нәсими» киноссенарисе вә башгаларыны буна нүмунә көстәрмәк олар. Јубилеј әрәфәсиндә алимләримиз, әдәбијјатшүнасларымыз тәрәфиндән шаирин бәдии ирси бир даһа нәзәрдән кечириләрәк јенидән нәшр едилмиш, Шәрг вә Авропа халгларынын дилләринә тәрчүмә олунмушдур. Өлмәз сәнәткарын адыны дашыјан бир сыра јер вә мүәссисәләр онун өз вәтәнинин, халгынын талеји илә гырылмаз сурәтдә бағлы олдуғуну көстәрир. Шаир, һәјатыны, бүтүн варлығыны јүксәк инсанлыг идеаллары уғрунда сәрф едән фәдакар бир мүчаһид иди. «Нәсиминин һејкәли һәјатыны, јарадычылығыны, фәалијјәтини һәгигәтин вә инсанијјәтин хидмәтинә вермиш, нишгылы мәрамы јолунда өзүнү фәда етмиш Чордано Бруно, Јан Гус, Радишшев кими тәфәккүр гәһрәманларынын јанында учалыр» (М. Ибраһимов). Јазычынын гијмәтли әлјазмаларынын сәси Түркијә, Иран вә башга Шәрг өлкәләриндән, бир сыра Гәрб торпагларындан, Авропада зәнкин музеј олан мәшһур Ватикан килсәсиндән кәлир.

Нәсими јарадычылығынын мәзмун дәринлији, онун естетик көзәллији һәмишә олдуғу кими, инди дә әһәмијјәтини сахлајыр. Тәсадүфи дејил ки, анадан олмасы тарихи ЈУНЕСКО-нун тәгвиминә дүшмүш шаирин јубилеји бөјүк һөрмәт, ифтихар вә миннәтдарлыг һисси илә гејд едилир. Азәрбајчан мәдәнијјәтинин бу әламәтдар бајрамы күнләриндә гардаш Совет республикаларынын, социалист дөвләтләриндә гардаш Совет республикаларынын, сосиалист дөвләтләринин алим вә јазычылары, Нәсими әсәрләринин јајылдығы Шәрг өлкәләринин вә бир сыра башга өлкәләрин нүмајәндәләри дә јахындан иштирак едирләр. Нәсими јубилеји бәшәр мәдәнијјәтинин шанлы бир бајрамына чеврилмишдир.

---

1. Орта мәктәбдә Азәрбајчан дили тәдриси

АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ ДӘРСЛӘРИНДӘ ШАКИРДЛӘРИН ҮСЛУБИ ВӘРДИШЛӘРИНИ ИНКИШАФ ЕТДИРМӘЈӘ ДАИР

Профессор А. АБДУЛЛАЈЕВ

1. Үслубијјат мәшғәләләринин әһәмијјәти.

Азәрбајчан дилинә аид јени програмын тәләбинә көрә орта мәктәбин VII вә VIII синифләриндә тәдрис олунмаг үчүн хүсуси бир бөлмә—«Нитг мәдәнијјәти вә үслубијјат» бөлмәси ајрылмышдыр. Шүбһәсиздир ки, практик бахымдан, шакирдләрин әдәби дилдән истифадә етмәләри үчүн һәмин бөлмәнин бөјүк әһәмијјәти вардыр. Чүнки «Нитг мәдәнијјәти вә үслубијјат» бөлмәси өјрәниләркән, бүтүн тәдрис или боју, Азәрбајчан дилинин үслубијјаты үзрә верилмиш мә'лумат системә салыныр, үмумиләшдирилиб дәринләшдирилир. Бунунла јанашы, шакирдләрин һәмин саһә илә әлагәдар бачарыг вә вәрдишләри дә тәкмилләшмәјә башлајыр.

Үслубијјат—дилчиликдә фикир вә һиссләримизи ифадә етмәк үчүн дилин ихтијарында олан васитәләри өјрәнән бир бөлмәдир. Бизим јазылы вә шифаһи нитгимиз, һәр шејдән әввәл, ашағыдакы үч шәрти: 1) нитгин дүзкүнлүјүнү, 2) ајдынлығыны вә 3) дәгиглијини тә'мин етмәлидир. Нитгин дүзкүнлүјү, јазыда вә данышыгда грамматика гајдаларыны көзләмәкдән ибарәтдир. Нитгин ајдынлығы, фикри елә ифадә етмәји тәләб едир ки, динләјичи вә ја охучу асанлыгла, һеч бир чәтинлик чәкмәдән ону анлаја билсин. Нәһајәт, нитгдә дәгиглик о демәкдир ки, нитг данышанын фикирләринә, јә'ни онун нә демәк истәдијинә тамамилә ујғун олсун.

Әкәр грамматика, сөзләри вә ја чүмлә гурмағы дилин гәбул олунмуш нормаларына ујғун кәлиб-кәлмәдијини чәһәтдән гијмәтләндирирсә, үслубијјат онлары (сөзләри вә ја чүмлә гурмағы) нитгдә ајдын вә дәгиг ишләтмәк чәһәтдән гијмәтләндирир.

Грамматика мәшғәләләринин мәгсәди дилин үмуми нормаларыны өјрәнмәк јолу илә дүзкүн нитги мәнимсәтмәкдирсә, үслубијјат мәшғәләләринин мәгсәди, фикир вә һиссләримизин мүхтәлиф вә рәнкарәнк чәһәтләрини ифадә етмәк үчүн дилин ихтијарында олан бүтүн васитәләри өјрәнмәклә, нитгин ајдын вә дәгиглијини мәнимсәтмәкдир.

Көзәл нитгә јијәләнмәк үчүн јалныз грамматик гајдалары көзләмәк кифајәт дејилдир, нитги үслуби чәһәтдән дә дүзкүн гурмаг лазымдыр; јә'ни елә сөзләр сечилмәли вә елә чүмләләр гурулмалыдыр ки, орада фикир ајдын вә дәгиг ифадә едилә билсин.

Азәрбајчан дили өз сөз зәнкинлији вә чүмләләринин сәлис гурулушу илә инсанын һиссләрини вә гәлб чырпынтыларынын ән рәнкарәнк чәһәтләрини ифадә етмәјә имкан верән дилләрдән биридир.

Буна көрә Азәрбајчан дили мүәллими шакирдләрә зәнкин сөз еһтијатына малик олмағын вә һәмин сөзләрдән истифадә етмәји бачармағын әһәмијјәтини анлатмалыдыр. Мүәллим изаһ етмәлидир ки, классик јазычылар, бөјүк сөз усталары өз фикирләрини, һисс вә дујғуларыны ифадә етмәк үчүн зәнкин сөз еһтијатындан истифадә етмишләр. Онлар дилин тәмизлији, дәгиглији вә көзәллији уғрунда јорулмадан мүбаризә апармышлар.

Шакирдләр билмәлидирләр ки, данышан өз нитгиндә һәр бир сөзү ишләдәркән, о сөзүн ифадә едиләчәк фикри мә'нача нә дәрәчәдә дәгиг верә биләчәјини габагчадан ајдын етмәлидир.

Демәк, сөз сечмәк һәлә ишин бир тәрәфидир; сөзләр әсасында чүмлә гурмағы да бачармаг лазымдыр.

Буна көрә мүәллим үслубијјат мәшғәләләриндә шакирдләрә чүмлә гурмағы да өјрәтмәлидир. О, шакирдләрә ајдын, дәгиг чүмләләр гурмағын нүмунәләрини вермәлидир. Онлара изаһ етмәлидир ки, нитгин ајдын вә дәгиглији јалныз мүнасиб сөзләр тапмагла битмир, ејни заманда һәмин сөзләри чүмләдә јерли-јериндә ишләтмәји бачармаг да шәртдир ки, охучу вә динләјичи чүмләдә ифадә едилән фикри ајдын баша дүшсүн.

Беләликлә, јалныз зәнкин сөз еһтијатына малик олмаг кифајәт дејил, һәмин сөзләри чүмләләрдә ишләдә билмәк вә мәзмунлу чүмләләр гурмағы да бачармаг лазымдыр. Јығчам вә мә'налы данышмаг истәјән адам, данышмаға башламаздан әввәл вә данышыг заманы дүшүнмәли, лүзумсуз чүмлә вә сөзләрә, тәкрарлара јол вермәмәлидир.

Бу мәгсәдлә мүәллим орта мәктәб шакирдләри илә үслубијјата даир мәшғәләләр апармалыдыр. Һәмин мәшғәләләрдә шакирдләр өз нитгләрини зәнкинләшдирмәк, һисс вә дујғуларыны тә'сирли, образлы бир дилдә ифадә едә билмәк үчүн мүәјјән сөзләр сечмәји бачармалыдырлар.

Инсанын фикри чох зәнкин, һиссләри исә мүхтәлиф вә рәнкарәнкдир. Белә мүрәккәб фикир вә һиссләри ифадә етмәк үчүн јығчам, сәлис вә образлы бир дилә малик олмаг лазымдыр. Инсан өз фикир вә һиссләрини башгаларына верә билмәк үчүн онун зәнкин сөз еһтијаты олмалы, данышыб-јазаркән лазыми сөзләри сечмәји бачармалыдыр. Нитгдә ишләдиләчәк һәр бир сөзүн әһәмијјәтини, ифадә олуначаг фикир үчүн онун нә дәрәчәдә дәгиг олмасыны ајдын тәсәввүр етмәк лазымдыр. Чүнки фикрин дүзкүн вә там ифадә едилмәсиндә сөзләрин дәгиглији чох мүһүмдүр.

Биз фикримизи дүзкүн, ајдын вә мәгсәдәмувафиг сурәтдә ифадә етмәјә чалышдығымыз кими, ону чазибәли, тә'сирли вә бә'зән емосионал бир һала салмаг да истәјирик. Бу мәгсәдлә биз, нитгимизи бәдии вә тәсвири бојаларла бәзәмәјә сә'ј едирик ки, бу саһәдә әлимиздә олан әсас васитәләрдән бири дә, шүбһәсиз, сөздүр.

Инсан һәр бир мәфһума гаршы мүәјјән сөзләрә маликдир; мәсәлән, **китаб, дәфтәр, гәләм** вә с. бу кими сөзләрин чәмијјәт ичәрисиндә шәртләндирилмиш мүәјјән мә'насы вардыр. Лакин һәјатда әшја вә тәсәввүрләр о гәдәр чохдур ки, бунлары тамамилә вә ајры-ајры сөзләрлә ифадә етмәк чәтиндир, бә'зән дә мүмкүн дејилдир. Буна көрә биз, бир сөздән мүхтәлиф шәкилдә истифадә етмәјә вә она мүхтәлиф мә'налар вермәјә мәчбуруг. Мәсәлән, **дил** сөзүнү алаг. Бу сөз (јә'ни **дил**) әсасән инсан вә һејванларын ағзында олан бир үзвү (әт парчасыны) билдирир. Амма «дилимиз зәнкинләшир» чүмләсиндә **дил** сөзүнүн мә'насы тамамилә башгадыр. **Зәнкинләшмәк** исә дөвләтә, сәрвәтә малик олмаг демәкдир. Көрүндүјү кими,

јухарыдакы чүмләдә һәр ики сөз, әсас мә'насындан ајрылмыш вә башга мә'нада ишләнмишдир. Јә'ни «дилимиз зәнкинләшир» демәк, «сөзләримиз чохалыр» демәкдир. Мә'лумдур ки, «сөзләримиз чохалыр» чүмләсинә нисбәтән «дилимиз зәнкинләшир» чүмләсинин доғурдуғу тә'сир, әлбәттә, даһа гүввәтли вә даһа чанлыдыр.

Беләликлә, јухарыдакы чүмләләрдә ишләдилән сөз, дилин әсил мә'насыны ифадә етмәдији кими, «чохалма» да «зәнкинләшдирмәк» сөзүнүн әсил мә'насыны ифадә етмир. Бурада, јәгин ки, сөзләр мүәјјән сәбәбә, әлагә вә мүнасибәтә көрә бир мә'надан икинчи бир мә'наја көчүрүлмүшдүр.

Демәк, сөзләр мүәјјән бир мә'на үзәриндә донуб галмыр, онлар мүхтәлиф фикир вә һиссләри ифадә едәркән, еластики шәклә дүшүрләр. Инсанлар өз ифадәләринә бәдии вә тәсвири бојалар верә билмәк үчүн сөзләрин бу хүсусијјәтиндән кениш шәкилдә истифадә едә биләрләр.

2. **Шакирдләрдә сөз сечмәк бачарығынын јарадылмасы.**

Фикри дәгиг вә дүзкүн ифадә етмәк үчүн шакирдләрдә сөз сечмәк бачарығы јарадылмалыдыр. Мүәллим шакирдләрә сөзләри сечиб јерли-јериндә ишләтмәји өјрәдәркән, һәр шејдән әввәл, синонимләрдән башламалы вә бу хүсусда онлара мә'лумат вермәлидир.

Синонимләр. Үслубијјатда синонимләрин мүһүм вәзифәләри вардыр. Синонимләр: 1) фикрин дәгиг ифадә олунмасына көмәк едир. Мәсәлән, **үрәјим дөјүнүр** әвәзинә **көнлүм дөјүнүр** демәк олмаз; 2) чүмләдә ејни сөзләрин тәкрар едилмәсинә јол вермир. Мәсәлән, **о адамда һеч инсанлығын әламәтләри јохдур;** 3) сөзләри башгасы илә әвәз етмәјә имкан јарадыр. Мәсәлән: **јер јашдыр, јер нәмдир, јер рүтубәтлидир** вә с.

Бәдии ифадәдә синонимләрин чох бөјүк әһәмијјәти вардыр; чүнки синонимләр бизи, ејни кәлмәнин тәкрары илә үслубда әмәлә кәлән нөгсандан хилас едир. Синонимләрдән бачарыгла истифадә етдикдә нитг һәм дәгиг, һәм дә рәнкарәнк олур.

Антонимләр. Мә'нача бир-биринә әкс олан (мәсәлән: **гоча-чаван, исти-сојуг, узаг-јахын** вә с.) сөзләрә антонимләр дејилир. Биз антонимләрә әдәби дилимиздә вә үмумијјәтлә, нитгимиздә тез-тез раст кәлирик. Антонимләрин өјрәдилмәси илә әлагәдар олараг, шакирдләрлә үслубијјата даир марағлы мәшғәләләр апармаг мүмкүндүр. Мүәллим шакирдләрдә антонимләр һаггында тәсәввүр јаратдыгдан сонра, онлара тап-

шырыглар вериб, чалышдыра биләр. Мәсәлән: ашағыдакы сөзләрә әкс мә'налы сөзләр тапын (јә'ни онларын антонимләрини көстәрин).

Јүксәк, күчлү, галын, тез, әввәл, чалышган вә с.

Омонимләр (чинаслар). Дилимиздә бир чох сөзләр вардыр ки, онлар шәкилчә ејни олдугларына бахмајараг, мүхтәлиф мә'налар ифадә едирләр; мәсәлән: **јаз, чај** сөзләринин ашағыдакы чүмләләрдә мә'насына диггәт едәк.

а) **Јаз** фәсли јахынлашыр.
Сән гардашына мәктуб **јаз.**
б) Мәнә бир стәкан **чај** кәтир.
Дағын әтәјиндән кичик бир **чај** ахыр.

Көрүндүјү кими, јухарыдакы чүмләләрдә ишләнән **јаз** вә **чај** сөзләринин бир-бири илә әлагәси олмајан мүхтәлиф мә'налары вардыр. Шакирдләр белә бир нәтичә чыхарырлар: шәкилчә ејни, мә'нача мүхтәлиф олан сөзләрә омоним (чинас) дејилир. Бәдии әдәбијјатда, халг әдәбијјатында, хүсусән ше'рләрдә омонимләрдән чох истифадә едилир; мәсәлән:

Ачылды јазым,
Сөһбәтим, сазым.
Сән һүнәр көстәр,
Мән ше'р јазым (С. ВУРҒУН).

Бу мисалда **јазым** сөзләри фонетик гурулушуна көрә ејни олдуглары вә ики мә'на ифадә етдикләри үчүн омонимдир.

Омонимләрин мә'насыны јалныз чүмлә ичәрисиндә мүәјјән етмәк мүмкүндүр.

Чохмә'налы сөзләр. Мүәллим шакирдләрә изаһ етмәлидир ки, дилин зәнкинләшмәси јалныз ишләнилән сөзләрин сајыны артырмагла дејил, ејни заманда сөзләрин мә'насыны кенишләндирмәк јолу илә дә олур. Ајры-ајры чүмләләрдә ишләнилән ејни сөз, мәтндән асылы олараг мүхтәлиф мә'на верә биләр. Нүмунә үчүн **баш** сөзүнү алаг. Бу сөз бирликдә ишләндији башга сөзләрлә әлагәдар олараг, бир чох мә'на ифадә едә биләр. Мәсәлән: **баш һәким, баш чыхармаг, баш әјмәк, баша дүшмәк, баша чыхмаг вә с.**

Нитгимиздә ишләтдијимиз сөзләр ичәрисиндә чох мә'на дашыјан сөзләр јалныз исимләрдән дејил, ејни заманда башга нитг һиссәләриндән дә олур.

Сканировано с CamScanner

Мәсәлән: сифәтә мисал олан **көзәл** сөзүнү алаг: **көзәл мәнзәрә, көзәл хасијјәт, көзәл һава** вә с.; фе'лә мисал олараг **сүрмәк** сөзүнү алаг: **машын сүрмәк, јер сүрмәк, өмүр сүрмәк** вә с.

Шакирдләр чохмә'налы сөзүн нә олдуғуну баша дүшдүкдән сонра, мүәллим онлара ичәрисиндә ејни сөз олан бир нечә чүмлә вериб тәһлил етдирмәли вә шакирдләр һәмин сөзләрин мәтндә дашыдығы мә'налары изаһ етмәлидирләр.

Сөзләр нитгимиздә јалныз мүстәгим (һәгиги) мә'нада дејил, ејни заманда гејри-һәгиги мә'нада да ишләдилир; мәсәлән, **кәскин** сөзү дилимиздә һәм мүстәгим (һәгиги), һәм дә мәчази (гејри-һәгиги) мә'нада ишләдилир. **Кәскин гылынч** дедикдә, бурада **кәскин** сөзү мүстәгим, һәгиги мә'нада; **кәскин сөз** дедикдә исә, бурада **кәскин** сөзү мә'чази, гејри-һәгиги мә'нада ишләдилмишдир.

Нитгдә мәчази мә'нада ишләдилән сөз, өз әсил (һәгиги) мә'насыны дәјишир; чохмә'налы сөзләр дә елә бурадан әмәлә кәлир вә сөзүн ејни мә'насы башлыча олараг, нитгин бәдии тәсвир васитәси кими истифадә олунур.

Шакирдләрә сөзләрдән мәчази мә'нада истифадә едилмәсини бәдии әдәбијјат нүмунәләри әсасында көстәрмәк даһа мүнасибдир. Охучу вә динләјичиләрә тә'сир көстәрмәкдә дилин бу мүһүм лексик—үслуби васитәсиндән јазычыларын нечә истифадә етдикләрини шакирдләрә конкрет мисалларла изаһ етмәк лазымдыр.

Сөзләрин һәјаты. Шакирдләр билмәлидирләр ки, дилдә олан бүтүн сөзләр бирликдә дилин лүғәт тәркибини тәшкил едир. Дилин лүғәт тәркибиндә башлыча шеј әсас лүғәт фондудур ки, онун өзәји олмаг е'тибарилә бүтүн көк сөзләр дә бураја дахилдир. Әсас лүғәт фонду дилин лүғәт тәркибиндән хејли кичикдир, лакин о, олдугча чох, әсрләр боју јашајыр вә дилә јени сөзләр јаранмасы үчүн база верир.

Әсас лүғәт фондуна, инсанларын күндәлик һәјатында әһәмијјәтли олуб, әшја адлары билдирән вә әсрләрлә чәмијјәтин бүтүн үзвләринә хидмәт едән: **су, һава, мешә, јер, дағ, адам** вә с. бу кими үмумхалг сөзләр дахилдир.

Дилин лүғәт тәркибинә кәлинчә, бу тәркиб дилин вәзијјәтини, мәнзәрәсини әкс етдирир; лүғәт тәркиби нә гәдәр зәнкин вә чохчәһәтли олса, дил дә бир о гәдәр зәнкин вә инкишаф етмиш олур.

Дилин характер чәһәти вә хүсусијјәти ондан ибарәтдир ки, о, инсан фәалијјәтинин бүтүн саһәсинә хидмәт едир. Ичтимаи-сијаси әлагәләрин дәјишмәси, истеһсалын, елм, техника вә мәдәнијјәтин инкишафы өз әксини билаваситә дилин лүғәт тәркибиндә тапыр; дилин лүғәт тәркибиндә даими бир тамамланма, артма, арасы кәсилмәз бир дәјишиклик әмәлә кәлмәкдәдир. Бу дәјишиклик: 1) дилдән бә'зи көһнәлмиш сөзләрин дүшмәсиндә (архаизмдә), 2) јени сөзләрин әмәлә кәлмәсиндә (неолокизмдә), 3) дилимиздә лүзумсуз олараг башга дилләрдән алынма сөзләрин ишләдилмәсиндә (варваризмдә) вә 4) әдәби дилимизә јерли ләһчәләрдән дахил олан сөзләрдә (диалектизмдә) өз ифадәсини тапыр.

Сөзүн дә өзүнәмәхсус әмәлә кәлмә вә инкишаф тарихи вардыр. Сөзләр мејдана кәлир, сөзләр јашајыр; сөзләр вар ки, кет-кедә ишләнмир, көһнәлир вә сырадан чыхыр.

Мүәллим белә бир кириш мүсаһибәсиндән сонра, архаизм, неолокизм, варваризм вә диалектизм мәсәләләринә һәср едилмиш мәшғәләләрә башлаја биләр.

Архаизм сөзүнүн мә'насы јунанча гәдим, көһнә демәкдир. Архаизмләр көһнәлмиш вә артыг мүасир дилимиздә истифадә едилмәјән сөзләрә дејилир.

Неолокизм јунанча јенилик демәкдир. Неолокизмләр, техниканын инкишафы, јени мәишәт шәраити вә ичтимаи-сијаси дәјишикликләрин нәтичәсиндә мејдана кәлир.

Азәрбајчанда Совет һакимијјәти гурулдугдан сонра, дилимизин лүғәт тәркибиндә бөјүк дәјишикликләр әмәлә кәлмишдир. Дилимиздә елм, техника, мәдәнијјәт вә с. саһәләр үзрә: **колхозчу, ә'лачы, габагчыл, ленинчи, коллективләшмә** кими сөзләр мејдана чыхмышдыр.

Сөз јарадычылығы јолу илә әмәлә кәтириләчәк јени сөзләр Азәрбајчан дилинин зәнкинләшмәсинә көмәк едир вә бизә јени мәфһум, фикир вә дүшүнчәләримизи асанлыгла ифадә етмәјә имкан верир.

Башга дилләрдән алынма сөзләр. Бејнәлхалг әлагә вә мәдәни үнсијјәт нәтичәсиндә һәр халгын дилинә башга халгларын дилиндән бир сыра сөзләр кечмишдир. Белә алынма сөзләри бә'зән **варваризм** дә адландырырлар.

Милли дилин инкишафы онун системиндә олан бејнәлмиләл ифадә васитәләринин мөһкәмләнмәси вә кенишләнмәсиндән асылыдыр. Һеч бир дил өз дар милли чәрчивәсиндә јашајыб арта билмәз. Дүнјада јалныз өз милли гынында јаранмыш вә артыб инкишаф етмиш дил олмамышдыр. Һәр дилин тәркибиндә о дилә башга дилләрдән кечмиш, узун илләр истифадә

Сканировано с CamScanner

единиб вәтәндашлыг һүгугу газанмыш елм, техника вә с. саһәләрә аид минләрлә сөз вардыр. Азәрбајҹан дилиндә дә ејни вәзијјәти көрмәк мүмкүндүр. Буна мисал олараг әрәбҹәдән **һеча, ҹәдвәл, зәиф...**; фарсҹадан: **абад, атәш, бостан...**; русҹадан: **колхоз, совхоз, болшевик** вә с. алынмыш сөзләри көстәрмәк олар.

Бүтүн бунлара бахмајараг, биз, дилимизи ағырлашдырыб, анлашылмаз вәзијјәтә салан алынма сөзләрлә (варваризмлә) мүбаризә апармалыјыг. Әкәр дилимиздә варваризмләрин мә'насыны ифадә едән мүвафиг сөзләр варса, ифадәмизи асанлашдырмаг үчүн мүтләг онлардан истифадә етмәлијик.

Диалектизмләр. Диалектизм сөзү јунанҹа мүәјјән бир дилин јерли ләһҹә вә шивәси демәкдир. Диалектизмләр, үмуми әдәби дилимизә хас олмајан сөзләр олуб, ја бир рајон, ја да мүәјјән бир мүһит вә пешә илә әлагәдар олараг, ишләнән сөзләрдир.

Бәдии әдәбијјатда, јазычылар мүәјјән образын дилиндәки јерли хүсусијјәти көстәрмәк, она мәһәлли колорит вермәк, ајры-ајры персонажларын бу вә ја дикәр мүһитә мәнсуб олдуғуну әкс етдирмәк мәгсәдилә диалектизмләрдән истифадә едирләр. Лакин мүәјјән бир мәһәллин вә ја рајонун диалектинә аид олан сөзләри әдәби дилә долдурмаг тәшәббүсү, әлбәттә, әдәби әсәрләрин бәдии гијмәтини хејли ашағы салмаға вә охуҹуларынын сајыны мәһдудлашдырмаға сәбәб олар.

Мүәллим, диалектизмләр һаггында вердији изаһатын сонунда шагирдләрә сөјләмәлидир ки, һазырда Азәрбајҹан халгынын мәдәни јүксәлиши нәтиҹәсиндә, дилимиздә олан диалект фәргләри әһалинин мәктәбләрә ҹәлб олунмасы, әдәби-бәдии әсәрләрин, мәтбуат, радио, кино вә театрлар васитәсилә кениш күтлә арасында јајылмасы сајәсиндә тәдриҹән арадан чыхмагдадыр.

Азәрбајҹан дили дәрсләриндә шагирдләрин үслуб вәрдишләрини инкишаф етдирмәк үчүн, мүәллим јухарыда гејд олунан мәсәләләрә даир мүнтәзәм чалышмалар апармалы вә шагирдләрә үслубијјат мәшғәләләринин әһәмијјәтини әмәли сурәтдә дәрк етдирмәлидир.

IV СИНФИН «АЗӘРБАЈҸАН ДИЛИ» ДӘРСЛИЈИНДӘ ОРФОЕПИЈА МӘСӘЛӘЛӘРИ

Досент Н. АБДУЛЛАЈЕВ

Јени програм әсасында јазылмыш IV синфин «Азәрбајҹан дили»* дәрслијиндән ики илдир ки, мәктәбләримиздә истифадә олунур. Апардығымыз мүшаһидәләр, гојдуғумуз тәҹрүбәләр вә ајры-ајры мүәллимләрлә етдијимиз фәрди сөһбәтләр нәтиҹәсиндә белә бир гәнаәтә кәлмишик ки, јени програмын вә мүасир дәрсин тәләбләринә ујғун шәкилдә тәртиб олунмуш бу китаб шагирдләрин јазылы вә шифаһи нитг вәрдишләрини инкишаф етдирмәк, тә'лим просесиндә онларын фәаллыг вә мүстәгиллијинә наил олмаг вә с. бахымындан јарарлы бир дәрсликдир. Биз бурада дәрслијин јалныз фонетика бәһсиндә орфоепик мәсәләләрин гојулушу барәдә бир нечә сөз демәји гаршыја мәгсәд гојмушуг.

Азәрбајҹан дилиндән систематик курсун өјрәнилмәсинә, V синифдә фонетиканын тәдрисиндән башланылыр. Фонетика бу курсун башга бөлмәләринә нисбәтән, орфоепија илә сых бағлыдыр вә әдәби тәләффүз вәрдишләринин формалашмасында хүсуси әһәмијјәти вардыр.

Дәрслијин јени програм әсасында јазылмыш фонетика бөлмәси дилимизин сәс системи һаггында верилән биликләр зәмининдә шагирдләрин орфоепик вә орфографик вәрдишләрини инкишаф етдирмәји өз гаршысына мәгсәд гојмушдур. Фонетик мөвзулары вә онлара аид тапшырыглары диггәтлә нәзәрдән кечирдикдә, бу бәһсин тәдрисиндә һәм орфоепик, һәм дә орфографик вәрдишләрин јарадылмасы үчүн практик әһә-

* Ә. Әфәндизадә вә Р. Әсәдов. «Азәрбајҹан дили», IV синиф, «Мааариф» нәшријјаты, 1971-ҹи ил.

мијјәти олан бир мәсәләнин—сәслә һәрфин, сөзләрин јазылышы илә тәләффүзү арасындакы фәргли чәһәтләрин көстәрилмәсинә, изаһына дәрсликдә хүсуси әһәмијјәт верилмәси ајдын олур.

Һәмин дәрслијин бир сыра үстүнлүкләри вардыр ки, бунлар даһа чох фонетика бөлмәси илә әлагәдардыр. Данышыг сәсләри вә онларын әмәлә кәлмәси, сәс чиһазы, бә'зи узанан саитләрин тәләффүзү, сөзләрин тәләффүз чаларлыгларынын транскрипсија васитәсилә верилмәси, **г** вә **ј** самитләринин карғаршылығы, бир сыра орфоепик гајдалар, гоша саитли вә самитли сөзләрин тәләффүзү, апострофун тәләффүзлә бағлы олан вәзифәсинин дүзкүн мүәјјәнләшдирилмәси вә мүвафиг мөвзуда верилмәси, шифаһи орфоепик тапшырыглар, фонетик тәһлилин шифаһи вә јазылы формасы, онлара аид тәһлил нүмунәләри вә саирәјә орта мәктәб дәрслијиндә, демәк олар ки, илк дәфә раст кәлирик. Бу садаладыгларымыз тәләффүзлә билаваситә бағлы олан мәсәләләрдир. Фонетика бөлмәсинин орфографија вә графика тә'лими илә әлагәдар үстүнлүкләри, јениликләри дә, шүбһәсиз ки, аз дејилдир.

Фонетика бәһсинин илк мөвзусунда данышыг сәсләри вә онларын әмәлә кәлмәси һаггында мә'лумат верилир. Хүсуси шәкил үзәриндә данышыг үзвләри, онларын јерләшмәси, сәс јарадычылығында иштиракы вә с. мәсәләләр шакирдләрин гавраја биләчәји садә бир шәкилдә изаһ олунур. Бу, сәсләрин тәләффүз мәхрәчинин ајдын дәрк едилмәси, фонемләрин саит вә самитләр, онларын да нөвләринә көрә бөлүнмәси сәбәби һаггында сонракы дәрсләрдә вериләчәк биликләрин шүурлу мәнимсәнилмәси үчүн бир нөв бүнөврә јарадыр. Сәс чиһазы илә әтрафлы танышлыг, **күј, сәда, манеә, тәнәффүс, тәләффүз** вә с. кими фонетик терминләрин анлашылмасына сәбәб олур. Сәсләрин әмәлә кәлмәси вә сәс чиһазы һаггындакы мә'лумат, һабелә ифадәли гираәт вәрдишләринин јарадылмасында фасилә, вурғу, мелодија, ритм вә с. интонасија елементләринин асан мәнимсәдилмәси мә'насында да хүсуси әһәмијјәт кәсб едир. Сәсин әмәлә кәлмәси барәдә дәрин билијә саһиб олмаг һәр шејдән әввәл, мүәллимин өзүнә лазымдыр. Бунсуз сәс тә'лими, о чүмләдән әдәби тәләффүз вә диксија вәрдишләринин јарадылмасы иши истәнилән сәвијјәдә апарыла билмәз. Мүәллимин сәс јарадычылығыны ајдын тәсәввүр етмәси, тәк-тәк шакирдин нитгиндә тәсадүф олунан функсионал характерли тәләффүз гүсурларынын (данышыг заманы дүзкүн нәфәс алмамаг, јүнкүл нәлтәклик, ајры-ајры сәсләрин јанлыш тәләффүз едилмәси, нитгдә лазыми сүр'әти көзләмәмәк вә с.) әмәлә кәлмә сәбәбини дүзкүн мүәјјәнләшдирмәк вә онлара гаршы мүвәффәгијјәтлә мүбаризә апармаг бахымындан да әһәмијјәтлидир.

Дедикләримиздән бу нәтичәјә кәлирик ки, данышыг сәсләринин јаранмасы, шакирдләрин танышлығыны вә бу һагда мә'луматын хүсуси мөвзу шәклиндә дәрслијә салынмасы орфоепија тә'лими нөгтеји-нәзәриндән олдугча фајдалыдыр. Мүәллимләримиз дәрслијин бу имканындан сәмәрәли истифадә едәрәк, ајры-ајры данышыг үзвләринин сәс јарадычылығындакы иштиракы вә бир сыра сәсләрин тәләффүз мәхрәчи һаггында шакирдләрдә ајдын тәсәввүр јаратмалыдырлар. Бу иш мүәллимин шәхси тәләффүз нүмунәси вә сәс чиһазынын бөјүдүлмүш шәкли үзәриндә апарылса даһа фајдалы олар. Сәс чиһазынын бөјүдүлмүш схеминдән фонетика дәрсләринин, демәк олар ки, һамысында бу вә ја дикәр шәкилдә истифадә олунмалыдыр.

Сон илләрә гәдәр истифадә едилән Азәрбајчан дили дәрсликләриндә (хүсусән фонетика бөлмәсиндә) орфоепијанын тә'лими мәсәләсинә аз јер верилмишдир. Бунун зәрәрли нәтичәси она кәтириб чыхармышдыр ки, мүәллимләрин бир гисми дил мәшғәләләриндә әдәби тәләффүз үзрә апарылачаг ишин мәзмуну, мәгамы вә мәгсәдини дүзкүн мүәјјәнләшдирә билмәмиш вә бу сәбәбдән дә орфоепик вәрдишләрин инкишафы икинчи дәрәчәли бир мәсәлә кими кәнарда галмышдыр.

Һаггында данышдығымыз дәрсликдә бу чатышмамазлыг, демәк олар ки, арадан галдырылмыш, програмын тәләби даирәсиндә китаба бир сыра орфоепик гајда вә һәмин гајдаларын һәм ајрылыгда, һәм дә орфографик гајдаларла мүгајисәдә мәнимсәнилмәси нәзәрдә тутулан рәнкарәнк чалышмалар дахил едилмишдир.

Бунлара мисал олмаг үчүн дәрслијин: 25, 26, 27, 28, 29 вә башга параграфларыны көстәрмәк олар.

Дәрслијин «Сөзләрин фонетик тәһлили» мөвзусу да мүвәффәгијјәтлә ишләнмишдир. Фонетик тәһлилин схеми вә бу схемә ујғун нүмунәләрдә јазылышы дүзкүн тәләффүздән фәргли олан сөзләрин сәс вә һәрфи тәркибинин мүәјјәнләшдирилмәсинә хүсуси әһәмијјәт верилир. Бу тәһлилин јазылы вә шифаһи формаларына аид нүмунәләр («тогга» вә «довшан» сөзләринин тәһлили) шакирдләрин мәнтиги тәфәккүрүнү, мүстә-

Сканировано с CamScanner

гил ишләмәк бачарығыны инкишаф етдирмәк, онларын орфоепик вә орфографик һәссаслығыны, ешитмә габилијјәтини артырмаг, сөзләрин тәләффүз вә јазылыш гајдаларыны шүурлу мәнимсәтмәк, фонетик биликләри тәкрарламаг вә тәчрүбәдә татбиг етмәк вә с. бахымындан олдугча мәгсәдәујғундур.

Дәрслијин мәзијјәтләриндән бири дә орадакы мөвзуларын зәнкин вә рәнкарәнк тапшырыгларла мүшајиәт едилмәсидир. Хүсусән, фонетика бөлмәсинә аид тапшырыглар шакирдләрин орфоепик вә орфографик вәрдишләрини инкишаф етдирмәк нөгтеји-нәзәриндән әлверишли вә мәгсәдәмүвафигдир.

Дәрслијин фонетика бөлмәсиндәки тапшырыглары ашағыдакы груплара ајырмаг олар:

1) Нитгдәки диалект вә ади данышыг дилинә хас олан тәләффүз гүсурларыны арадан галдырмаг мәгсәдини дашыјан тапшырыглар. Дәрсликдәки 161, 205, 214 нөмрәли тапшырыглар бу гәбилдәндир. Мәсәлән, 161 нөмрәли тапшырыгда «Нә чүр демәк дүзкүндүр?» суалы алтында сөзләрин ики тәләффүз тәрзи верилир: **пенчәрә—пәнчәрә, пәндир—пендир, чекич—чәкич, чикәр—чијәр, нөксан—нөгсан** вә с. Тапшырығы ичра едән шакирд тәкчә дүзкүн тәләффүзү көстәрмир, һабелә икинчи тәләффүз формасынын нә үчүн гүсурлу сајылдығыны вә һәмин гүсурун һансы сәсин дејилиши илә бағлы олдуғуну да мүәјјәнләшдирир. Шакирдләр баша дүшүрләр ки, дејилиш заманы бә'зән бир сәсин дәјишилмәси сөзүн гүсурлу тәләффүзүнә сәбәб олур. Мүәллим тапшырыгдакы сөзләрин сајыны јерли диалектдән кәтирилмиш нүмунәләр һесабына (мәсәлән: бабабоба, өкүз-үкүз, Мәсмә-Месмә, ев-әв, әјләш-ејләш, бошгаббушгаб, шәкил-шикил, гәбул-габул, гәзет-газет, кағыз-кағаз, һәјат-һајат вә с.) артыра биләр.

Шакирдләрин нитгиндә орфоепик чәһәтдән гүсурлу дејилән сөзләрин бөјүк бир гисминин әдәби дејилиши илә јазылышы арасында һеч бир фәрг јохдур. Белә сөзләрин дүзкүн дејилиш тәрзи өјрәдиләркән јазылыш әсас көтүрүлмәлидир. Дәрсликдә бу мәсәлә илә әлагәдар бир сыра тапшырыглар верилмишдир. Мәсәлән, 205 нөмрәли тапшырыгда јазылышы илә дејилиши арасында фәрг олмајан, лакин тәләффүзү бир гәдәр чәтинлик төрәдән сөзләри (стәкан, стенд, бригадир, шкаф, плитә, кран, плаш вә с.) учадан охумаг вә һәмин сөзләрин һансы һиссәсинин тәләффүзүндә чәтинлик оланлары мүәјјәнләшдирмәк шакирдләрдән тәләб олунур. Белә тапшырыглар шакирдләрин нитгиндәки орфоепик позғунлуглара гаршы мүбаризә ишиндә олдугча әһәмијјәтлидир.

2) Данышыг сәсләринин нитгдәки мә'на әһәмијјәтини көстәрмәјә хидмәт едән тапшырыглар. Дәрсликдәки 169, 172, 179, 223 нөмрәли тапшырыглар бу мәгсәдлә верилмишдир.

3) Сөзләрин јазылышы илә сәсләнмәси арасындакы фәрги изаһ етмәк мәгсәдилә верилән тапшырыглар. Мүәллиф дилимизин сәс системи илә һәрф системи арасындакы фәргин, орфографик гајдаларла дүзкүн тәләффүз гајдалары арасындакы мүнасибәтин шүурлу дәрк олунмасыны, фонетика тәдрисинин әсас идејасы һесаб етмиш, мөвзуларын һәм изаһат, һәм дә тапшырыгларында бу мәсәләјә кениш јер вермишдир. Мәсәлән, 177, 178, 180, 185, 186, 187, 188, 192, 199, 205, 206, 209, 223, 224, 226 нөмрәли тапшырыглары јазылышла дүзкүн дејилиш арасындакы фәргин верилмәсинә, изаһ едилмәсинә, јохланылмасына хидмәт едир.

Јери кәлмишкән ону да гејд етмәлијик ки, јазылышла дејилиш арасындакы фәргин көстәрилмәсини шакирдләрдән тәләб едән тапшырыгларын бә'зиси бир тәдәр мәгсәдәмүвафиг дејилдир. Мәсәлән, «Гоша самитли сөзләрин јазылыш вә тәләффүзү» мөвзусунун биринчи тапшырығында (тапшырыг 188) сағ вә сол сутунларда гара һәрфләрлә верилмиш сөзләрин јазылыш вә тәләффүз фәргини көстәрмәк тәләб олунур. Ајры-ајры чүмләләр ичәрисиндә верилмиш **аддым-адым, әлли-әли, једди-једи** сөзләрини охујан шакирд бу сөзләрин јазылышы илә дејилиши арасындакы һансы фәрги көстәрә биләр? Әкәр бу сөзләрин јазылыш вә дејилиши арасында фәрг јохдурса, һәмин тапшырығын ичрасы һансы нөгтеји-нәзәриндән әһәмијјәтлидир?

Мә'лумдур ки, **о** һәрфи ишләнмә мәгамындан асылы олараг **о** вә **а** сәсләрини ифадә едир. Бу һәрф алынма сөзләрин бир чохунда (мәсәлән: колхоз, коллектив, орфографија, командир вә с.) **а** кими охунур. Белә сөзләрин дејилишиндә шакирдләр бә'зән һәрфи тәләффүзә јол верирләр. Бә'зән исә, әксинә, белә сөзләр әдәби тәләффүзә ујғун јазылыр ки, бу да имла хәтасына сәбәб олур. Бу чәһәти нәзәрә алыб, **о** саитинин јазылыш вә тәләффүзү һаггында дәрсликдә гыса мә'лумат вермәк, һәм дә бу барәдә «Саит сәсләрин нөвләри» мөвзусуна мүәјјән тапшырыг салмаг, бизчә, фајдалы оларды.

4) 183, 189, 196, 202, 204 вә с. нөмрәли тапшырыглар сәслә һәрфин фәргини көстәрмәк мәгсәдилә верилән тапшырыглардыр.

Сканировано с CamScanner

Бу тапшырыгларын ичрасында јекнәсәклијә јол вермәмәк үчүн мүхтәлиф шәртләр ирәли сүрүлүр: «К һәрфинин һансы сәсләри ифадә етдијини дејин» (182), «Һансы гоша самит һәрфләрин јазылышы илә тәләффүзү фәргләнир» (189), «Сөздәки һәрфләрин адларыны дејин вә һансы сәси ифадә етдијини сөјләјин» (96), «Ејни бир һәрф ики сәси ифадә едә биләрми? Ашағыдакы сөзләрин тәләффүзүнә диггәт вермәклә бу суала чаваб тапмаға чалышын» (202) вә с. Көрүндүјү кими, тапшырыгларын шәрти елә гурулмушдур ки, о истәр-истәмәз шакирдләри дүшүнмәјә, мүәјјән фикри әмәлијјат апармаға тәһрик едир. Бу просесдә фикри фәаллыг артыр, шүурлу мәнимсәмә тә'мин едилир.

5) Вурғунун өјрәдилмәси илә бағлы олан тапшырыглар.

Дәрсликдә **чәкмә́-чә́кмә, алма́-а́лма, вурма́-ву́рма** вә с. кими сөзләрдә вурғунун ролуну нәзәрә чарпдырмаг, бә'зи алынма вә мүрәккәб сөзләрдә вурғунун дүзкүн дејилишини өјрәтмәк мәгсәдилә зәнкин чалышмалар да верилмишдир. Мүәллим шакирдләрин вурғу илә әлагәдар олан әдәби тәләффүз вәрдишләрини инкишаф етдирмәк үчүн бу тапшырыглардан бир мәнбә кими истифадә етмәлидир. Лакин бунунла јанашы, мүәллим вурғусу шакирдләр тәрәфиндән гүсурлу дејилән (мәсәлән: јумор, абзас, фолклор, дефис, синтаксис, мода, модел, режим, орден, опера, диспут, орфоепија, Инкилтәрә, електрик, силос, витамин, фоје, теннис, митинг вә с.) сөзләрдән чалышма дүзәлдиб, шакирдләри һәмин чалышмалар үзәриндә ишләдә биләр.

Ону да гејд едәк ки, тәләффүзүн тә'лими илә бағлы олан тапшырыглар дәрслијин тәкчә фонетика бөлмәси илә мәһдудлашыб галмыр. Дәрслијин дикәр бөлмәләриндә дә («Лексика», «Сөзүн тәркиби вә сөз јарадычылығы» бөлмәләриндә) фонетиканын тәдриси просесиндә верилмиш орфоепик вәрдишләрин мөһкәмләндирилмәси мәгсәдини дашыјан тапшырыглар чохдур. Мәсәлән, «Синонимләр» мөвзусуна аид верилмиш 224 нөмрәли тапшырыгда «ушаглар» вә «зәиф» сөзләринин јазылышы илә тәләффүзү арасындакы фәргин изаһ едилмәси, «Лексика һаггында анлајыш»дакы 229 нөмрәли тапшырыгда «велосипед», «иншаатчы», «үфүг» сөзләринин фонетик тәһлили, «Сөздәјишдиричи шәкилчиләр» мөвзусуна даир верилмиш 271 нөмрәли тапшырыгда «искамија», «нүгтә», «асанд», «һачар», «нүмајиш», «истәкан» вә саир сөзләрин дүзкүн јазылышыны мүәјјәнләшдирмәк, «Сөздүзәлдичи шәкилчиләр» мөвзусунда «чәкмә», «сүзмә», «гырма», «алма», «газма» сөзләриндә вурғунун һансы һеча үзәринә дүшдүјүнү мүәјјәнләшдирмәк шакирдләрдән тәләб олунур ки, бунун да әһәмијјәти чохдур.

Дәрслијин лексика вә сөз јарадычылығы бөлмәләриндә әдәби тәләффүз үзрә иш апармаг үчүн һәр чүр имкан вардыр. Сөзүн әсас вә мә'чазы мә'насы, омоним, синоним, антоним, көк вә шәкилчиләр вә с. аид верилмиш нүмунәләрин әксәријјәти әдәби тәләффүз бахымындан характерикдир. Бу тапшырыгларын ичрасы заманы характер сөзләрин (мәсәлән: троллејбус, стадион, велосипед, шахта, сәадәт, космонавт, хасијјәт, мүдир, хошбәхт, битки, буруг вә с.) фонетик тәһлилини апармаг, онларын јазылышы илә дејилиши арасындакы фәрги көстәрмәк, лазым кәләрсә һәмин фәргин сәбәбини изаһ етмәк, јахуд буну шакирдләрдән сорушмаг олар.

АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ ВӘ ӘДӘБИЈЈАТ ДӘРСЛӘРИНДӘ ЧӘТИН СӨЗЛӘРИН МӘ'НАСЫНЫ ИЗАҺ ЕТМӘК ЈОЛЛАРЫ ҺАГГЫНДА

Фәрһад ӘЛӘКБӘРОВ,
М. Ф. Ахундов адына АПИ-нин мүәллими.

Кәнч нәслин елми дүнјакөрүшүнүн формалашмасында, дикәр тә'лим фәнләри илә јанашы, гәдим дөвр әдәбијјатымызын өјрәдилмәсинин дә бөјүк әһәмијјәти вардыр. Елм вә техниканын, халгымызын мәдәни сәвијјәсинин инкишафы илә әлагәдар олараг Азәрбајчан дили дә хејли зәнкинләшмиш вә тәрәгги етмишдир. Мәһз буна көрә дә, мүасир кәнчләр Нәсиминин, Фүзулинин, Хәтаинин, Вагифин вә башга классикләримизин әсәрләрини охујаркән мүхтәлиф лүғәтләрдән истифадә етмәли олурлар. Һәтта бә'зән сөзләр лүғәтдә дә өзүнүн дүзкүн әксини тапмыр. Одур ки, орта мәктәбдә дил вә әдәбијјат дәрсләриндә лүғәт иши мунтәзәм апарылмалы, дәрс заманы вә синифдәнкәнар вахтларда шакирдләрин јазылы вә шифаһи нитгини инкишаф етдирмәк үчүн бүтүн имканлардан истифадә едилмәлидир. Мүәллим Фүзули, Вагиф, Сабир, Сәмәд поезијасынын ән көзәл инчиләрини тәдрис етдикчә Азәрбајчан дилинин зәнкинлији, көзәллији, сәлислији вә аһәнкдарлығыны да шакирдләрә өјрәтмәлидир.

Орта мәктәбдә дил вә әдәбијјат дәрсләрини ејни мүәллим тәдрис едир. Дил вә әдәбијјат дәрсләриндә лүғәт еһтијатынын зәнкинләшдирилмәси мәгсәдилә апарылан лүғәт иши бир-бирини тамамламалыдыр. Дил дәрсләриндә сөзүн морфоложи гурулушунун тәһлили илә бәрабәр, онун етимолокијасы, мәншәји дә мүәјјән едилмәлидир. Әдәбијјат дәрсләриндә мүәллим лүғәти мә'насы чәтин анлашылан сөзләри өјрәтмәкдә кениш имканлара маликдир.

Азәрбајчан дилинин ајрылмаз бир һиссәси олан әрәб вә фарс мәншәли сөзләрин өјрәдилмәси билаваситә Азәрбајчан дили вә әдәбијјат мүәллимләринин үзәринә дүшүр. Тәчрүбә көстәрир ки, фарс вә әрәб дилләрини билән вә ја бу дилләр һаггында мүәјјән мә'луматы олан мүәллимләрин дәрсләри чанлы вә марағлы кечир.

Азәрбајчан дилинин лүғәт фондуна вахтилә күлли мигдарда әрәб вә фарс сөзләри дахил олмушдур. Бу күнкү Азәрбајчан әдәби дилиндә ишләнән әрәб вә фарс мәншәли сөзләрин әксәријјәти Азәрбајчан дилинин фонетик ганунларына табе олмуш, өз сөзләримизә елә гајнајыб-гарышмышдыр ки, онларын кәлмә сөз олдуғуну јалныз мүтәхәссисләр баша дүшүрләр.

Флектив дилләрә мәнсуб олан әрәб дилиндә, һәр бир илк грамматик форма чох вахт үч самитдән, бә'зән дә дөрд самитдән ибарәт олан көкә истинад едир. Көкдән дахили флексија јолу илә мүхтәлиф сөз формалары әмәлә кәтирилир, јә'ни бир көкдән мүхтәлиф мә'налы сөзләр јараныр; мәсәлән: **мәктуб, мәктәб, китаб, катиб; рәшид, рәшад, рәшадәт; һөкм, һаким, мәһкум, еһкам, мөһкәм, мәһкәмә** вә с.

Әрәб дили сөз көкләринин дәјишмәси (дахили флексија) јолу илә мүасир Азәрбајчан әдәби дилинә бир чох сөзләр кечмишдир. Һәмин сөзләр бир-бири илә мә'нача зәнчир кими бағландығы үчүн бир сөзүн изаһы о бириләринин өјрәдилмәсинә зәмин јарадыр.

Үч самитдән ибарәт **һкм** көкүндән дүзәлән **һөкм, һаким, мәһкәмә, мүһакимә, мәһкум** сөзләринә нәзәр салаг. Елә илк бахышда бу сөзләрин бир-биринә формача нә гәдәр јахын, охшар олдуғу нәзәрә чарпыр. Белә сөзләр мүгајисәли шәкилдә өјрәдилмәдикдә јадда галмыр. Тутаг ки, јухарыда көстәрилмиш сөзләрин бә'зиләринин мә'насы шакирдләр үчүн ајдындыр, бә'зиләринин исә мә'насы ајдын дејилдир. Әкәр **һөкм, һаким** вә ја **мәһкәмә** сөзләринин мә'насы шакирдләрә бәллидирсә, һәмин мә'лум сөзләрә әсасланараг дикәр охшар сөзләрин мә'нача өјрәдилмәси јахшы нәтичә верир.

Мүәллим **мәһкум** вә **мүһакимә** сөзләринин мә'насыны өјрәдәркән, мә'лумдур ки, **һөкм, һаким, мәһкәмә** сөзләриндән истифадә едәчәкдир. Мәсәлән: мәһкум, һаггында һөкм чыхарылан, һакимин һөкмү илә һәбсә алынан вә ја чәза верилән адамдыр.

Сканировано с CamScanner

Мүәллим белә бир изаһатдан сонра мәһкум сөзүнү ашағыдакы чүмләләрдә ишләдә биләр:

1) Бөјүк Октјабр ингилабы сајәсиндә **мәһкумлуг** вә көләлик зәнчирини гыран Азәрбајчан халгы инди мисилсиз наилијјәтләр газанмышдыр.

2) Халг мәһкәмәси мүттәһими дөрд ил мүддәтинә һәбс чәзасына **мәһкум** етмишдир.

Көрүндүјү кими, **мәһкум** сөзү дилимиздә анчаг **бир** мә'нада ишләнир. **Мүһакимә** сөзүнүн исә Азәрбајчан дилиндә мүхтәлиф мә'налары вардыр. Бу, мүәллимин диггәтиндән јајынмамалыдыр, һәмин сөз һәм мәһкәмәдә ишә бахма просеси, јә'ни, мүһакимә үсулу мә'насында, һәм дә мүәјјән **бир иш**, мәсәлә барәсиндә фикир јүрүтмә, һөкм вермә мә'насында ишләнир.

Мүәллим бу сөзүн мә'насыны да конкрет чүмлә дахилиндә изаһ етмәлидир. Мәсәлән: «Ону халг өзү **мүһакимә** едәчәкдир»—чүмләсиндә **мүһакимә** анлајышыны мәһкәмә просеси мә'насында баша дүшмәк лазымдыр. «Һәр һансы әшја вә һадисә һаггында дүзкүн **мүһакимә** јүрүтмәк лазымдыр»—чүмләсиндә исә **мүһакимә** сөзү фикир сөјләмәк мә'насында ишләдилмишдир.

Шакирдләрә анлатмаг лазымдыр ки, онлара таныш олан **һөкм** вә **һаким** сөзләринин лүғәти мә'насынын дәјишмәси — көмәкчи сөз (фе'л) вә шәкилчи гәбул етмәси еjни заманда грамматик мә'нанын да дәјишмәсинә сәбәб ола биләр; мәсәлән: **һөкм** сөзү көмәкчи фе'л гәбул едәрәк мүрәккәб сөз, мүрәккәб фе'л кими ишләнә биләр: Капитализм аләминдә ачлыг вә сәфаләт **һөкм сүрүр.**

Һөкм сөзү фарс дилиндән кәлмә лексик-грамматик **дар, ран** шәкилчиләрини гәбул едәрәк, мәнсубијјәт вә вәзифә билдирән исим кими ишләнә билир: **һөкмдарлыг** варкән, бәхтинјар олар, чаһан сәнә мунис вәфадар олар. (Н и з а м и, «Хосров вә Ширин».

> Мә'налар мүлкүнүн бир солтанысан, сөзләр өлкәсинин **һөкмранысан**. (Н и з а м и, «Хосров вә Ширин).

Гејд едәк ки, Азәрбајчан дилиндә мүәјјән мә'на билдирмәјән, гејри-мәһсулдар сөздүзәлдичи шәкилчи кими ишләнән **дар, ран** һиссәчикләри фарс дилиндә **дар, даштән** «малик олмаг», **ран, рандән** «сүрмәк» фе'лләринин көкләридир. **һөкм** (әрәб сөзү)+дар (фарс дилиндә **даштән** фе'линин көкү) бирләшмәсинин лүғәти мә'насы һөкм вермәјә малик олан адам; һөкм (әрәб сөзү)+ран (фарс дилиндә **рандән** фе'линин көкү)

бирләшмәсинин лүғәти мә'насы исә **һөкм сүрән** мә'насында ишләнир.

һөкм сөзү әрәб дилиндән кәлмә лексик-грамматик **ән** шәкилчиси гәбул едәрәк ара сөз ола билир вә «**һөкмән**» формасында «мүтләг», «шүбһәсиз» мә'наларында ишләнир; мәсәлән:

> Од бир кичик дәлик тапмаса, **һөкмән**,
> Јарыб чыхар чөлә јерин тәркиндән.
> (Н и з а м и, «Хосров вә Ширин).

Белә сөзләр дилимизин лүғәт фондуна әрәб дилинин шәкилчиләри илә бирликдә дахил олмушдур.

һаким сөзүнүн дә мүхтәлиф мә'налары вә ишләнмә јери вардыр.

һаким—һәм мәһкәмә сәдри, ганунлара әсасән мүһакимә едән адам, һәм идман јарышларында һакимлик едән шәхс кими, һәм дә мә'чази мә'наларда ишләнир. Мәсәлән: Халг **һакими** ичәри кирән кими һамы ајаға галхды. Тофиг Бәһрәмовун ады онунчу дәфә ән јахшы футбол **һакимләри** сырасында чәкилмишдир. Сән мәним үрәјимә **һаким** кәсилмисән.

Һаким сөзүнүн шәкилчи гәбул етдикдән сонра грамматик мә'насынын дәјишмәсинә диггәт јетирәк.

1. **Һаким** сөзү фарс дилиндән кәлмә лексик-грамматик **анә** шәкилчисини гәбул едәрәк һәм сифәт, һәм дә тәрзи-һәрәкәт зәрфи кими ишләнир, һакиманә (һакимчәсинә мә'насыны верир).

> Онун һакиманә бахышлары мәни валеһ етмишди.
> Азәр һакиманә чыхыш едирди.

Бурада биринчи чүмләдәки бахышлара аид олан **һакиманә** сөзү сифәт, икинчи чүмләдә исә һәрәкәтә аид олдуғу үчүн зәрфдир.

2. **һаким** сөзү әрәб дилиндән кәлмә **ијјәт** шәкилчиси гәбул едәрәк субстантив исим кими ишләнир: һакимијјәт. Мәсәлән: Совет **һакимијјәти** илләриндә Азәрбајчан халгы бөјүк наилијјәтләр газанмышдыр.

Габагчыл мүәллимләрин иш тәчрүбәсинә әсасән дејә биләрик ки, **һкм** көкүндән олан мә'нача бир-бириндән узаг, формача јахын **мөһкәм—еһкам, еһкам—истеһкам** вә с. бу кими сөзләр мугајисәли шәкилдә өјрәдилдикдә мүсбәт нәтичәләр алыныр.

Мүәллим, мәсәлән, **мөһкәм** сөзүнү кениш изаһ етмәјә дә биләр. Чүнки бу сөз артыг ибтидаи синифләрдән шакирдләрә

Сканировано с CamScanner

танышдыр. Бу сөзүн синонимини, антонимини онлара демәклә кифајәтләнмәк олар. Мәсәлән, **мөһкәм** сөзүнүн синоними — **бәрк, мәтин, сөзүндән дөнмәјән** вә с., антоними исә **бош** вә с. **Еһкам** сөзүнүн лүғәти мә'насы исә јәгин ки, бир чох шакирдләрә ајдын олмајачагдыр. Она көрә ки, һәмин сөз данышыгда аз ишләнир. Мүәллим **еһкам** сөзүнү изаһ едәрәк демәлидир ки, бу сөз һөкм, гәрар, сәрәнчам, һакимијјәт, режим, мүлаһизә, рә'ј вә с. мә'наларда ишләдилир.

Чүмләләрә мүрачиәт едәк. «Әввәлләрдә олдуғу кими, инди дә динин әхлаг **еһкамлары** јалана, фитнәкарлыға әсасланыр». Бу чүмләдә «динин әхлаг **еһкамлары»** бирләшмәси динин әхлаг һөкмләри, мүддәалары кими изаһ едилмәлидир. «Дини еһкамлары кәнчләримиз елми әсасларла ифша едир»— чүмләсиндәки **еһкамлар** сөзү мүддәалар, идејалар кими ајдынлашдырылмалыдыр.

Мүәллим **истеһкам** сөзүнү изаһ етмәздән әввәл шакирдләри дүшүнмәјә, билдикләрини јада салмаға сөвг едән суаллар верир. (Һансы һәрби һиссәләрин адларыны билирсиниз? Ата вә бөјүк гардашларыныз һансы һәрби һиссәләрдә гуллуг едиб? вә с.). Мүәллим јәгин ки, шакирдләрин белә чавабларына раст кәләчәкдир. Мәним атам танкчы иди, әмим рабитәчи иди, Һүсејнин атасы топчу иди, Елчинин атасы истеһкамчы иди вә с.

Сонра мүәллим Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә танкчыларымызын, топчуларымызын, рабитәчиләримизин, истеһкамчыларымызын гәһрәманлыг көстәрдикләрини дејиб, **истеһкамчы** сөзүнү шакирдләрин нечә баша дүшдүкләрини онлардан сорушур.

Нүмунә үчүн шакирдләрин вердикләри чавабларa нәзәр салаг:

— Ев тикән.

— Көрпү тикән.

— Көрпү партладан вә с.

Шакирдләрин чавабларыны үмумиләшдириб **истеһкам** сөзүнү белә изаһ етмәк олар: **истеһкам** сөзү дилимиздә **гала, сәдд, сәнкәр, дивар** вә с. мә'наларда ишләнир. Бакыдакы Ичәришәһәр гала диварлары да вахтилә дүшмәндән мудафиә олунмаг үчүн истеһкам мәгсәдилә тикилмишдир.

Һәрби-мүһәндислик һиссәләриндә гуллуг едән забит вә әскәрләр истеһкамчы адланырлар. Мүасир истеһкамчыларын иши ев, көрпү тикмәк, партлатмагла мәһдудлашмыр. Онлар

мүлки вә һәрби објектләр тикмәклә бәрабәр, саһәләрин миналанмасы, минадан тәмизләнмәси вә с. ишләрлә мәшғул олурлар.

Мүәллим **истеһкам** сөзүнү—кечилмәз гала, мөһкәм сәдд, **мөһкәм** сөзүнү—бәрк, **тәһким** сөзүнү исә — мөһкәм етмә, мөһкәмләтмә, бәнд етмә кими мүгајисәли шәкилдә изаһ едәрсә, шакирдләрин јадындан узун мүддәт чыхмаз вә нитгләриндә онлардан дүзкүн истифадә едә биләрләр.

Дилимиздә өзүнә вәтәндашлыг һүгугу газанан јухарыда адларыны чәкдијимиз әрәб мәншәли сөзләр, әрәб дилиндә һеч дә ифадә етдијимиз кими тәләффүз олунмур. Белә вә буна бәнзәр дикәр сөзләр узун илләрдән бәри саф-чүрүк едилә-едилә бир нөв азәрбајчанлашдырылмышдыр. Мадам ки, әрәб вә фарс мәншәли сөзләр Азәрбајчан дилинин лүғәт фондуна дахил олмушдур, онларын лүғәти мә'насыны өјрәтмәклә јанашы, грамматик мә'насыны, тәләффүз вә јазылыш гајдаларына да фикир вермәк мүәллимләримизин гаршысында дуран мүһүм мәсәләләрдәндир.

ШАКИРДЛӘРИН РАБИТӘЛИ НИТГИНДӘКИ ХАРАКТЕРИК ҮСЛУБ СӘҺВЛӘРИ ВӘ ОНЛАРЫН АРАДАН ГАЛДЫРЫЛМАСЫ ЈОЛЛАРЫ

Ә. КӘЛБӘЛИЈЕВ
педагожи елмләр намизәди

Орта мәктәбдә Азәрбајҹан дили тә'лиминин мүһүм мәсәләләриндән бири дә шакирдләрин јазылы вә шифаһи нитг вәрдишләрини инкишаф етдирмәк вә онларын нитг мәдәнијјәтини јүксәлтмәкдир. Бу мүһүм вәзифәнин һәјата кечирилмәсиндә шакирдләрин рабитәли нитгиндәки характерик үслуб сәһвләрини ашкар етмәк вә арадан галдырмаг лазымдыр. Чүнки нитгин инкишаф дәрәҹәси, мәдәнилији бир чох ҹәһәтдән онун үслуби камиллији илә өлчүлүр. Буна бахмајараг, мүәллимләримизин мүәјјән гисми бу мүһүм мәсәләјә аз диггәт јетирир, рабитәли нитг вәрдишләринин инкишафы үзрә апарылан јазыларда (сәрбәст имла, јарадыҹы имла, ифадә вә иншa јазыларында) шакирдләрин јол вермиш олдуглары үслуб сәһвләрини мүәјјәнләшдирмәјә вә һәмин сәһвләрин арадан галдырылмасы үзриндә ардыҹыл иш апармаға лазыми сә'ј көстәрмирләр. Биз бу мәгаләдә шакирдләрин рабитәли нитгиндәки характерик үслуб сәһвләри, онларын башвермә сәбәбләри вә арадан галдырылмасы јоллары һаггында јығҹам сөһбәт ачмағы мәгсәдәмүвафиг һесаб едирик.

Шакирдләрин рабитәли нитгиндәки характерик үслуб сәһвләрини мүәјјәнләшдирмәк үчүн республикамызын бир сыра шәһәр вә кәнд мәктәбләриндә, о ҹүмләдән Бакы шәһәриндәки 19, 45, 49 нөмрәли, Шәки, Минкәчевир вә Јевлах рајонларынын бә'зи мәктәбләриндә ардыҹыл мүшаһидә апармыш вә һәмин мәктәбләрин 35 синфиндә охујан 1225 шакирдин рабитәли нитг нүмунәләрини үслуби бахымдан әтрафлы тәһлил етмишик.

Тәдгигатын нәтиҹәләри көстәрир ки, IV—VIII синиф шакирдләринин јазылы вә шифаһи рабитәли нитгиндә башлыҹа олараг, ики характердән олан үслуб сәһвләринә јол верилир: 1) лексик-үслуби сәһвләр; 2) грамматик-үслуби сәһвләр. (Грамматик-үслуби сәһвләр дә өз нөвбәсиндә морфоложи вә синтактик үслуби сәһвләр олмагла ики јерә бөлүнүр).

Шакирдләрин конкрет нитг нүмунәләри әсасында һәмин сәһвләрин мәзмуну, формасы, башвермә сәбәбләри вә арадан галдырылмасы јолларыны ајры-ајрылыгда нәзәрдән кечирәк. (Лакин бурада шакирдләрин рабитәли нитгиндә тәсадүф едилән үслуб сәһвләринин һамысы һаггында данышмаг мүмкүн олмадығы үчүн онларын ән характерик формалары һаггында сөһбәт ачмагла мәһдудлашмалы олачағыг).

1. Лексик-үслуби сәһвләр.

1. **Сөзүн гејри-дәгиг вә мәгамсыз ишләдилмәси.** Мәсәлән: «Нүсрәт үрәјиндә нәһәнк бир арзу јашадырды» (IV синифдә «Нүсрәтин арзусу» мөвзусундакы ифадә јазыдан). «Биз доғма мүәллимимизи һеч заман унутмајачағыг». (Шакирдин шифаһи ҹавабындан).

Көрүндүјү кими, бу нүмунәләрдәки **нәһәнк, доғма** сөзләри јериндә ишләнмәмишдир. Үслуби ҹәһәтдән дәгиг олмаг үчүн шакирдләр бурадакы **нәһәнк** сөзүнүн әвәзинә **бөјүк, доғма** сөзүнүн әвәзинә исә **әзиз, меһрибан** сөзләриндән бирини ишләтмәли идиләр.

Тәдгигат көстәрир ки, бу гәбилдән олан үслуб сәһвләри шакирдләрин сөз сечмәк баҹарығынын зәифлијиндән ирәли кәлир. Шакирдләр мә'наҹа јахын олан сөзләрдән һәр бирини һансы мәгамда ишләтмәјин мәгсәдәмүвафиг олдуғуну јахшы билмәдикләринә көрә рабитәли нитгдә бу ҹүр үслуб сәһвләринә јол верирләр. Һәмин үслуб сәһвләрини арадан галдырмаг үчүн шакирдләри мәтндәки синонимләри тапмаг, ејни синоним групунда бирләшән ајры-ајры лексемләри (мәсәлән, **бөјүк, јекә, ири, нәһәнк, әзәмәтли** вә с.) мүхтәлиф ҹүмләләрдә өз мәгамына көрә ишләтмәк, мәтндә јерсиз ишләдилән сөзү тапмаг вә онун нитгә кәтирдији үслуби гүсуру изаһ етмәк вә с. кими үслуби чалышмалар үзриндә ардыҹыл ишләтмәк лазым вә фајдалыдыр.

2. Еһтијач олмадығы һалда нитгдә рус кәлмәләринин ишләдилмәси. Мәсәлән, «Нүсрәт атасынын отағына кир[illegible] кровата узанды» (IV синифдә «Нүсрәтин арзусу» мөвзусу[illegible] дакы ифадә јазыдан). «Онлар «Москва» гостинсасынын јаны[illegible] дан кечиб Горки күчәсинә чыхдылар» (VII синифдә «Кәнч ту[illegible] ристләр» мөвзусундакы ифадә јазыдан).

Шакирдләрлә апарылан сөһбәтләрдән ајдын олур ки, о[illegible] ларын бир групу дилимиздә **кроват** сөзүнү әвәз едән **чарпајы**, **гостинса** сөзүнү әвәз едән **меһманхана** сөзләринин олдуғу[illegible] билмирләр. Дикәр груп ушаглар исә ишләтдикләри һәмин сө[illegible] ләрин азәрбајчанча гаршылығыны билир, лакин онлары нит[illegible] дә ишләтмәјин үслуби чәһәтдән дүзкүн олмадығыны билмир[illegible] ләр. Бу вәзијјәт тәләб едир ки, мүәллим шакирдләрин лүғә[illegible] еһтијатыны зәнкинләшдирмәк үзрә апарылан ишләри үслуби[illegible] јат мәсәләләри илә јахындан әлагәләндирсин вә нитгдә ан[illegible] дилинин мөвчуд сөзләри әвәзинә рус мәншәли сөзләри ишләт[illegible] мәјин лазым олмадығыны конкрет нүмунәләр әсасында онла[illegible] ра баша салсын. Бу мәгсәдлә ашағыдакы нөв үслуби чалыш[illegible] малардан истифадә етмәк фајдалы олар:

1. Верилмиш мәтндәки рус кәлмәләрини азәрбајчанча гаршылығы илә әвәз едиб јазын.

1) Кечән ил Шыхов плјажынын әтрафында хејли ағач әкилмишдир. 2) Шәһәрдә һәрәкәт гајдаларыны низама салмагда сфетафорун бөјүк ролу вардыр. 3) Сатычы гыз полканын габағында дајаныб алычыларын тәклифинә нәзакәтлә әмәл едирди. 4) Тәнзилә ручкасыны евдә гојуб кәлмишди. 5) Балыгчылар лотканы саһилә чыхардылар вә с.

2. Гаршы-гаршыја верилмиш сөзләрдән һансы Азәрбајчан сөзүдүр? Бунлары чүмләдә ишләдин.

Крыша — дам, крават — чарпајы, столоваја — јемәкхана, библиотека—китабхана, качели—јелләнчәк, шотка—сајғач.

3. Чүмләдә артыг сөз вә ифадәләрин ишләдилмәси. Мәсәлән: «Демәк олар ки, һејванчығаз бирдән-бирә бөјүк бир ачкөзлүклә судү ичмәјә башлады» (V синифдә «Муму» мөвзусундакы ифадә јазыдан). «Чаһанкир Мустафајев Чыртдана белә чаваб верди:

«Оғлум, метал туллантысы паслы олур. Әкәр ону әридәндә онун пасыны тәмизләмәсәк, онда һәмин поладдан гајрылан шејләр чох тез сыныб төкүләр» (VI синифдә «Одлу чај» мөвзусундакы ифадә јазыдан).

Нүмунәләрдән ајдын көрүнүр ки, биринчи чүмләдәки **демәк олар ки,** ифадәси, 2-чи чүмләдәки **онун** сөзү артыгдыр. Һәмин сөз вә ифадәләрин чүмләдән чыхарылмасы фикрин баша дүшүлмәсинә һеч бир хәләл кәтирмир, әксинә, онун јығчамлығыны артырыр.

Бу гәбилдән олан үслуб гүсурларыны арадан галдырмаг үчүн мүвафиг чалышмалар үзриндә иш апармагла һәмин сөзләрин чүмләдә артыглыг етдијини шакирдләрә баша салмаг, инандырмаг лазымдыр.

4. Нитгдә мүхтәлиф диалект сөзләринин ишләдилмәси. Мәсәлән: «Бағчамызда хејли јелпәнәк әкмишик» (IV синифдә «Ев ишләриндә ата вә анама нечә көмәк едирәм» мөвзусундакы инша јазыдан). «Бир вахтлар чар мүтләгијјәти бу ики гардаш халгын арасында бөјүк мәхләтә салмышды» (VII синифдә «Достлуг әлагәләримиз» мөвзусунда инша јазыдан).

Ајдындыр ки, **јелпәнәк** вә **мәхләтә** сөзләри јалныз ајрыајры диалект шәраитиндә ишләдилир. Шакирдләр бурада **хијар** сөзү әвәзинә **јелпәнәк; нифаг, гарышыглыг** сөзләриндән бири әвәзинә **мәхләтә** сөзүнү ишләтмәклә өз нитгләриндә мүәјјән лексик-үслуби сәһвә јол вермишләр. Бунун сәбәби одур ки, онларла лексик диалектизмләр үзриндә аз иш апарылыр, һәмин сөзләрин һамы тәрәфиндән анлашылмадығы, үмумишләк сөз олмадығы онлара ајдынлашдырылмыр. Шакирдләрин јазылы вә шифаһи нитгиндә тәсадүф олунан бу тип диалект сәһвләрини ислаһ етмәк үзриндә иш апарыларкән: мәтндә гәсдән верилмиш диалект сөзләрини тапмаг; верилмиш диалект сөзләринин әдәби дил гаршылығыны јазмаг вә онлары мүвафиг чүмләләрдә ишләтмәк вә с. кими тәмринләрдән истифадә етмәк фајдалыдыр. Бунунла белә, диалект сөзләри һесабына дилимизин зәнкинләшмәси мәсәләсини дә шакирдләрә практик шәкилдә баша салмаг вачибдир.

2. Грамматик-үслуби сәһвләр.

а) Морфоложи-үслуби сәһв

1. Исимләрдә јијәлик һал шәкилчиләринин бир нечә дәфә јерсиз тәкрарланмасы. Мәсәлән: «Будур, Низаминин гәбри Фүзулинин голтуғунда «Хәмсә» бөјүк мүәллиминин гәбринин гаршысында баш ендириб, салам верир» (VII синифдә «Бир дәстә чичәк» мөвзусундакы ифадә јазыдан). «Мән Бакы шә-

3. Сифариш: 4604

Сканировано с CamScanner

һәринин Нәсими рајонунун 19 нөмрәли мәктәбинин V «а» синифиндә охујурам». (V синифдә «Мәним арзум» мөвзусунда апарылмыш өјрәдичи иншадан).

Бу нүмунәләрдән ајдын көрүнүр ки, 1-чи чүмләдәки **Фүзулинин** вә **гәбринин** сөзләриндә, 2-чи чүмләдәки **шәһәринин, рајонунун** вә **мәктәбинин** сөзләриндә јијәлик һал шәкилчиләринин тәкрарланмасына һеч бир еһтијач јохдур.

Шакирдләрин нитгиндә бу нөв услуб сәһвләринә тәсадүф олунмасы ондан ирәли кәлир ки, шакирдләр ејни чүмләдә бир нечә јијәлик һал шәкилчисини тәкрар етдикдә чүмләдә аһәнкдарлығын позулдуғуну ајдын һисс етмирләр. Бунун үчүн дә рабитәли нитгин услуб гүсурлары үзәриндә иш апарыларкән шакирдләрин диггәтини бу мәсәләјә чәлб етмәк вә онлары мүвафиг әмәли чалышмалар үзәриндә ишләтмәк лазым кәлир. Һәмин чалышмалар, тәхминән, ашағыдакы мәзмунда ола биләр:

1. Верилмиш чүмләләрдә јерсиз тәкрарланан јијәлик һал шәкилчиләрини ихтисар едиб, чүмләни услуби чәһәтдән сәлисләшдирин.

1) В. И. Ленин адына Азәрбајчан Дөвләт Педагожи Институтунун дил-әдәбијјат факүлтәсинин IV курс тәләбәләринин јај имтаһан сессијасынын башланмасына аз галырды. 2) Сәлимәнин атасынын һәјатынын мә'налы күнләринин чоху бизим кәндлә бағлы олмушдур. 3) Н. Нәриманов рајонунун 45 нөмрәли мәктәбинин VIII синиф шакирдләринин Азәрбајчан дилиндән јохлама иши. 4) Мусабигәдә сәнәт мәктәбинин шакирдләринин өзфәалијјәт дәрнәјинин консерти бөјүк мараг доғурду. 5) Бајрамгабағы күнләрдә Бакы баш тикинти идарәсинин 3 нөмрәли тикинти-гурашдырма конторунун фәһләләринин әмәк чошғунлуғу даһа да артмышды.

2. Һеч бир грамматик вә ја експрессив мәгсәдәујғунлуг олмадан чүмләдә сифәтин сифәтләнән әшјадан сонра ишләдилмәси. Мәсәлән: «Сәмәд деди ки, сән нечә адамсан, ај јолдаш! Ев дә сусуз олармы?» (сусуз да ев олармы әвәзинә). (VIII синифдә «Шәкил» мөвзусундакы ифадәдән), «Ағачларын јарпаглары **јамјашыл, тәзәтәр** Рәвшәнин көзләринә охшајырды» (V синифдә «Ана гојну» мөвзусунда апарылмыш сәрбәст имладан).

Доғрудур, дилимизин бәдии услубијјаты өјрәдир ки, сифәт чүмләдә әлавә кими вә мүәјјән експрессив мәгсәдлә ишләдилдикдә сифәтләнән әшјадан сонра кәлә биләр. Мәсәлән, «Амма Командиров чанлара дәјән оғландыр, рәһмдил, үрәји тәмиз» (Ә. Әбүлһәсән). Лакин бу, һеч дә експрессив мәгсәдәујғунлуг олмадан сифәти сифәтләнән әшјадан сонра ишләтмәк олар, демәк дејилдир.

б) Синтактик-услуби сәһвләр.

1. Чүмләдә тафталожи бирләшмәләрин ишләдилмәси. Мәсәлән: **һөркү һөрмәјә**, ев тикмәјә мәним лап ушаглыгдан һәвәсим вар» (IV синифдә «Мәним арзум» мөвзусундакы иншаны јазыдан), «О, бүтүн күнү бағда јер шумлајыр, чалаг чалајыр вә ағачлара су верирди» (V синифдә «Мичурин нечә ишләјирди» мөвзусундакы ифадә јазыдан), «Анасы Күлшәни бишмиш биширмәјә гојмазды» (VII синифдә «Күлшән» мөвзусундакы ифадә јазыдан).

Көрүндүјү кими, бу нүмунәләрдәки: **һөркү һөрмәк, чалаг чаламаг, бишмиш биширмәк** кими гејри-дәгиг бирләшмәләр тәкчә морфоложи-услуби сәһв олмајыб, һәм дә семантик-услуби сәһв һесаб едилмәлидир. Чүнки һәмин бирләшмәләрин мәзмунунда мүәјјән мә'на зиддијјәти өзүнү көстәрир. Буну тә'јин етмәк үчүн адлары чәкилән ифадәләрин (бирләшмәләрин) бир-икисинин мәзмунундакы семантик гүсура диггәт јетирмәк кифајәтдир.

Мәсәлән: «Анасы Күлшәни бишмиш биширмәјә гојмазды»—чүмләсиндән белә мә'на чыхармаг мүмкүндүр ки, Күлшәнин анасы ону јемәк үчүн һазыр олан хөрәји јенидән биширмәјә гојмурмуш. Ахы **бишмиш** дедикдә, бизим тәсәввүрүмүздә һазырланмыш хөрәк анлајышы чанланыр. Бу, артыг јејилмәк үчүн һазырдыр вә ону јенидән биширмәјә, әлбәттә ки, еһтијач јохдур.

Һөркү һөрмәк, чәпәр чәпәрләмәк, чалаг чаламаг вә с. кими гејри-дәгиг бирләшмәләрин нитгдә ишләдилмәсиндә дә ејни мә'на зиддијјәти нәзәрә чарпыр. Шакирдләрин нитгиндә бу чүр услуб сәһвләринә јол верилмәси, сөзсүз ки, онларын синоним сөз еһтијатларынын азлығындан ирәли кәлир. Һәмин сәһвләри арадан галдырмаг үчүн шакирдләри: верилмиш сөзләрин синоним вариантларыны тапыб јазмаг, мәтндәки бу вә ја дикәр сөзү мә'нача она јахын олан башга синонимләрлә әвәз етмәк вә с. кими услуби чалышмалар үзәриндә ишләтмәк лазымдыр.

Сканировано с CamScanner

2. **Фикрин ифадәсиндә икимә'налылыға јол верилмәси.** Мәсәлән: «Атасы ону дајысынын јанына апарды». (IV синифдә «Нүсрәтин арзусу» мөвзусундакы ифадә јазыдан). «Атана дејәрсән ки, әмин дејир, бир буралара кәлсин» (IV синифдә «Охудуғум бир әсәр һаггында» мөвзусундакы иншә јазыдан).

«Атасы ону дајысынын јанына апарды»—чүмләсиндәки долашыглыг, икимә'налылыг ондан ибарәтдир ки, һәмин чүмләдән ата оғлуну өз дајысынын, јохса ушағын дајысынын (јә'ни гајнынын) јанына апардығы ајдын олмур.

«—Атана дејәрсән ки, әмин дејир, бир буралара кәлсин» —чүмләсиндән исә белә мә'на чыхыр ки, Зәргәләмин бабасы (јә'ни атасынын әмиси) гардашы оғлуну (Зәргәләмин атасыны) јанына чағырыр. Һалбуки шакирдләрин ифадә етмәк истәдији фикир беләдир ки, Зәргәләмин гајнатасы, өзүнү она әми адландыран Садај киши онун атасыны евинә дә'вәт едир, онунла нә барәдәсә сөһбәт етмәк истәјир. Буна көрә дә һәмин чүмләни: «Садај киши Зәргәләмә деди ки, гызым, атана де јәрсән ки, бир бизә тәрәф кәлсин», јахуд: «Зәргәләм, гызым, атана де ки, Садај әмим сәни көрмәк истәјир»—шәклиндә ифадә етмәк даһа дәгиг оларды.

3. **Ардычыл кәлән бир нечә чүмләни ејни сөзлә башламаг вә ја ејни сөзлә битирмәк.** Мәсәлән: «Нүсрәт илк дәфә иди ки, ачыг дәнизә чыхырды. Нүсрәт кәминин көјәртәсиндә дуруб, дәнизә тамаша едирди. Нүсрәт дәнизин көзәл мәнзәрәсинә бахмагдан дојмурду» (IV синифдә «Нүсрәтин арзусу» мөвзусундакы ифадә јазыдан), «Адил ала-гаранлыгдан Бакыја гајытды», «Адил әл үзүнү јујуб сүфрәјә әјләшди» (V синифдә «Һәдијјә» мөвзусунда апарылан ифадә јазы заманы шакирдин шифаһи чавабындан).

Тәдгигат көстәрир ки, рабитәли нитгдә бу чүр үслуб сәһвләринә јол верилмәси әвәзлијин синтактик функсијасындан нитг практикасында шакирдләрин истифадә бачарығынын зәифлији вә синоним сөз еһтијатларынын мәһдудлуғундан ирәли кәлир. Әкәр белә олмасајды, шакирдләр јухарыда верилмиш нүмунәләрдәки **Нүсрәт, Адил** кими сөзләри бир нечә чүмләдә тәкрарламаз вә онун јеринә мүвафиг әвәзликләр ишләдәрдиләр.

4. **Тәхминән ејни мә'наны ифадә едән бир нечә синонимин чүмләдә һәмчинс үзв кими ишләдилмәси.** Мәсәлән: «Керасим һүндүр, узунбојлу, пәһләванкөвдәли, анаданкәлмә лал бир адам иди» (IV синифдә «Керасим» мөвзусундакы сәрбәст имладан). «Ири, бөјүк тахта дарваза бағлы иди» (V синифдә «Балача Нәчәф» мөвзусунда апарылмыш сәрбәст имладан).

Шакирдләрин бу гәбилдән олан үслуб сәһвләринин сәбәбини онларын синонимләр һаггындакы биликләринин мәһдудлуғу илә әлагәләндирмәк лазымдыр. Онлар ејни чүмләдә бир-биринин ардынча **һүндүр, узунбојлу** вә **ири, бөјүк** сөзләрини ишләдәркән јәгин ки, һәмин сөзләрин тәхминән ејни мә'наны ифадә етдикләрини билмәмишләр. Мә'лум олдуғу кими, нитгдә тәхминән ејни мә'наны ифадә едән синоним сөз групларындан ики һалда истифадә етмәк тәбии олур: 1) тәсвир едилән әшја, һадисә, кејфијјәт вә с. һаггында охучу вә ја динләјичидә даһа ајдын вә һәртәрәфли тәсәввүр јаратмаг мәгсәди күдүлсүн. Мәсәлән, «Мәнәмлик, тәкәббүр, һеч кәси бәјәнмәмәк, һамыја алчаг нәзәрлә бахмаг—будур сәнин ән бөјүк гүсурун» (Ә. Вәлијев).

2) Охучу тәсвир едилән әшја, һадисә вә кејфијјәт һаггында експрессив-емосионал һисс јаратмаг үчүн. Мәсәлән:

Мән көзәллик ашигијәм јарандығым күндән бәри
Бизим гызлар нә **мәләкдир,** нә **һүридир,** нә дә **пәри.**

Јухарыда дејилән мәгсәдләр күдүлмәдикдә ејни чүмлә дахилиндә сөзүн бир нечә синоним вариантыны ишләтмәк үслуби чәһәтдән нөгсан сајылыр.

Чүмләдә сөз сырасынын позулмасы. Мәсәлән: «Красноводск шәһәринә аз галырды чатмаға» (IV синифдә «Нүсрәтин арзусу» мөвзусундакы ифадә јазыдан).

Көрүндүјү кими, бу чүмләни: «Красноводск шәһәринә чатмаға аз галырды» шәклиндә ишләтмәк лазымды.

Шакирдләрин бу чүр үслуб сәһвләрини арадан галдырмаг үчүн онлары «чүмләдә сөзләрин сырасы вә мәнтиги вургу» мөвзусу илә әлагәдар мүвафиг чалышмалар үзәриндә ишләтмәлидир.

Сканировано с CamScanner

ГЕЈРИ-МӘҺСУЛДАР ШӘКИЛЧИЛӘР ВӘ ОНЛАРЫН ӨЈРӘДИЛМӘСИ ЈОЛЛАРЫ

Мәммәд АБДУЛЛАЈЕВ
Гах рајону, Гум кәнд орта мәктәбинин мүәллими.

Сәккизиллик вә орта мәктәбләрин IV—VIII синифләри үчүн тәртиб едилмиш јени Азәрбајчан дили програмы дилимизин сөз јарадычылығы һаггында шакирдләрә јығчам, лакин долғун мә'лумат вермәји тәләб едир. Дәрсләрдә сөз јарадычылығынын инкишаф јоллары, јени сөз јаратманын гајда вә ганунларынын өјрәдилмәси, сөздүзәлдичи шәкилчиләрин мәһсулдарлығы вә гејри-мәһсулдарлығынын ајдынлашдырылмасы, програмын әсас тәләбләриндән биридир. Тәчрүбә көстәрмишдир ки, шәкилчиләрин мәһсулдарлығы вә гејри-мәһсулдарлығы өјрәдилмәдикдә, бу вә ја дикәр сөздүзәлдичи шәкилчинин сөз јарадычылығындакы мөвгејини вә үмумиҗјәтлә шәкилчиләр системинин хүсусијјәтләрини әтрафлы шәкилдә шакирдләрә өјрәтмәк мүмкүн дејил.

Гејри-мәһсулдар шәкилчиләрин өјрәдилмәсинин тә'лимдә бөјүк әһәмијјәти вардыр. Онларын өјрәдилмәсинә фикир верилмәмәси исә бир сыра сәһвләрин әмәлә кәлмәсинә сәбәб олур. А. Ахундов вә Б. Әһмәдовун V—VI синифләр үчүн јаздыглары јени дәрсликдә гејри-мәһсулдар шәкилчиләрин өјрәдилмәсинә јер верилмәмишдир. Бу һал тә'лим просесиндә мүәллимин ишини чәтинләшдирир.

Дәрсләрдә истәр сөздүзәлдичи, истәрсә дә сөздәјишдиричи шәкилчиләрин аһәнк ганунуна көрә ики вә дөрд чүр јазылмасы изаһ едилир, гејри-мәһсулдар шәкилчиләрин һәмин ганунуна табе олмамасы исә чох заман ајдынлашдырылмыр. Буна көрә дә шакирдләр орфографиг чалышмаларда вә морфоложи тәһлил заманы чәтинлик чәкирләр. Чүнки сөздүзәлдичи шәкилчиләрин бир һиссәси аһәнк ганунуна табе олмур. Аһәнк ганунуна табе олмајан белә шәкилчиләрә **-дан** (күлдан, гәнддан), **-даш** (вәтәндаш, јолдаш, сирдаш), **-дар** (даландар, евдар, малдар), **-кеш** (гајғыкеш, дәмкеш, зәһмәткеш) вә с. шәкилчиләри мисал көстәрмәк олар ки, онлар гејри-мәһсулдар шәкилчиләрдир.

Бир сыра гејри-мәһсулдар шәкилчиләр (-ыр, -ир: -ар, -әр: -ачаг, -әчәк: -ма, -мә; -маг, -мәк вә с.) сөздүзәлдичи шәкилчиләрлә амонимлик тәшкил етдији үчүн шакирдләр һәмин шәкилчиләрлә дүзәлән дүзәлтмә сөзләри садә сөз һесаб едирләр. Буна ашағыдакылары мисал кәтирмәк олар:

1. Бу ил саһәдән чохлу **кәлир** көтүрүлдү.
2. Инспектор мәктәбә **кәлир.**
3. О мәнә **ачар** верди.
4. Көзлә, ев саһиби инди кәлиб гапыны **ачар.**
5. Сүрүчү машына **јаначаг** төкдү.
6. Оду көтүрмә, әлин **јаначаг.**
7. Магазиндән **чәкмә** алдым.
8. Ипи **чәкмә,** гырылар.
9. Анам **јемәк** биширди.
10. Мејвәни јумадан **јемәк** олмаз.

Дикәр тәрәфдән шакирдләр **-дар, -саз, -даш** кими гејри-мәһсулдар шәкилчиләри мүстәгил лексик мә'на дашыјан садә сөзләрлә гарышдырыр, буна көрә дә һәмин шәкилчиләрлә әмәлә кәлмиш дүзәлтмә сөзләри мүрәккәб сөз һесаб едирләр. Буна ашағыдакы чүмләләри мисал кәтирмәк олар:

1. Гоншумуз **даландар** ишләјир.
2. **Саатсаз** Елмири јанына чағырды.
3. **Вәтәндаш** Алмаз.
4. **Гираәтхана** ачылдыр вә с.

Бә'зән башга дилләрдән алынмыш вә дилимиздә мүәјјән дәрәчәдә сөз јарадычылығына хидмәт едән бир сыра гејри-мәһсулдар шәкилчиләрин морфоложи вә лексик хүсусијјәтләринин ајдынлашдырылмасына да дәрс заманы әһәмијјәт верилмир. Буна көрә дә шакирдләр һәмин шәкилчиләрин сөздүзәлдичи шәкилчи олдуғуну тә'јин едә билмирләр. Белә шәкилчиләрә фарс дилиндән дахил олан -хана (чајхана, кархана, гираәтхана), -кеш (дәмкеш, зәһмәткеш), -кар (сәнәткар, таманкар), әрәб дилиндән дахил олан -ән (гәсдән, гәфләтән), -ијјат, -ијјәт (әдәбијјат, ше'ријјәт), -и, -ви (тарихи, кимјәви) вә

рус дилиндән дахил олан -изм (марксизм, ленинизм), -ист (материалист, империалист) кими бир чох гејри-мәһсулдар шәкилчиләри мисал көстәрмәк олар. Гејри-мәһсулдар шәкилчиләр өјрәдилмәдикдә шакирдләр шәкилчиләрин сөз јарадычылығындакы ролуну там шәкилдә мәнимсәмир, сөздүзәлдичи шәкилчиләрин лексик вә лексик-грамматик хүсусијјәтләрини дүзкүн өјрәнә билмирләр.

Шәкилчиләрин мәһсулдарлығы вә гејри-мәһсулдарлығыны өјрәтмәздән әввәл онларын үмуми хүсусијјәтләри изаһ едилмәлидир.

Мә'лум олдуғу кими, шәкилчиләрин бир һиссәси дилимиздә ишләнән шәкилчиләр арасында әлагә јаратмаға, башга бир һиссәси исә дүзәлтмә јолла јени сөзләрин әмәлә кәлмәсинә хидмәт едир. Шәкилчиләрин бу ики хүсусијјәти мүгајисәли шәкилдә өјрәдилмәдән тә'лимдә истәнилән нәтичәни әлдә етмәк мүмкүн дејилдир.

Әввәл шакирдләрин диггәти **үзүм** сөзүнә артырылмыш сөздәјишдиричи шәкилчиләрә (-үн: -ә: -ү: -дә: -дән, -үм: -ләр: -дүр) чәлб едилир вә һәмин шәкилчиләрин јалныз сөзүн шәклини дәјишмәјә вә чүмләдә сөзләр арасында әлагә јаратмаға хидмәт етдији ајдынлашдырылыр. Сонра **үзүм** сөзүнә артырылмыш сөздүзәлдичи шәкилчиләрин (-лү: -сүз: -лүк: -чү) **үзүм** сөзүндән јени лүғәти мә'на билдирән дүзәлтмә сөзләр (үзүмлү, үзүмсүз, үзүмлүк, үзүмчү) әмәлә кәтирмәјә хидмәт етдији изаһ едилир.

Дәрсдә сөздүзәлдичи шәкилчиләрлә сөздәјишдиричи шәкилчиләрин фәргли хүсусијјәтләри ајдынлашдырылмагла бәрабәр, сөздүзәлдичи шәкилчиләрин јени лексик мә'на јаратмасы изаһ едилир. Бунун үчүн ашағыдакы шәкилли мисаллардан истифадә етмәк олар. Мәсәлән, **дәмир** сөзү чансыз әшјанын адыны билдирир вә нитг һиссәләринә көрә садә исимдир. Биз она **-чи** сөздүзәлдичи шәкилчисини артырсаг **дәмирчи** сөзү алынар. Бурада **-чи** шәкилчиси **дәмир** сөзүндән јени мә'налы сөз (дәмирчи) јаратмаға хидмәт етмишдир. Чүнки онун иштиракы илә дүзәлән **дәмирчи** сөзү лексик мә'насына көрә дәмирдән мүхтәлиф шејләр һазырлајан адам демәкдир вә һәмин сөз нитг һиссәләринә көрә дүзәлтмә исимдир. Демәли, сөздүзәлдичи шәкилчиләр сөзүн һәм лексик, һәм дә грамматик хүсусијјәтини дәјишир, онда јени лексик вә грамматик мә'на јарадыр.

Сөздәјишдиричи шәкилчиләр исә јени сөз јаратмаға дејил, чүмләдә сөзләр арасында јалныз әлагә јаратмаға хидмәт

едир. Мәсәлән, **дәмир** сөзүнә артырылан **-дә, -дән, -ләр** шәкилчиләри јени сөз дүзәлтмир. Бура чәм шәкилчиләри, һал шәкилчиләри, мәнсубијјәт шәкилчиләри, фе'лләрә мәхсус заман шәкилчиләри вә с. шәкилчиләр дахилдир.

Сөздүзәлдичи шәкилчиләр јени сөз јаратмаға хидмәт етдији кими, сөзләр арасында әлагә дә јарада билир. Лакин сөздүзәлдичи шәкилчиләрдә сөзләр арасында әлагә јаратмаг хүсусијјәти сөздәјишдиричи шәкилчиләрә нисбәтән өзүнү зәиф шәкилдә көстәрир. Мәсәлән: **дәмирчи Һәсән, мәктәбли Шамил, сәлигәли отаг, сусуз чајлар, зарафатчыл киши** вә с. Сөздүзәлдичи шәкилчиләрин әсас вәзифәси сөзләр арасында әлагә јаратмаг дејилдир, чүнки онлар ән чох дүзәлтмә јолла сөзләр әмәлә кәтирмәјә хидмәт едир. Сөздүзәлдичи шәкилчиләр ејни нитг һиссәсиндән һәмин нитг һиссәсинә аид јени сөзләр дүзәлтмәјә хидмәт етдији кими, бир нитг һиссәсиндән башга бир нитг һиссәсинә мәхсус дүзәлтмә сөзләр дә әмәлә кәтирә билир. Мәсәлән: исимдән исим: **ат-атлы, мәктәб-мәктәбли, трактор-тракторчу** вә с. Фе'лдән фел: **ач-ачылмаг, јаз-јаздырмаг** вә с. Исимдән сифәт: **әтир-әтирли чај, дуз-дузлу хөрәк** вә с. Исимдән фе'л: **даш-дашламаг, дил-дилләнмәк** вә с. Исимдән зәрф: **сүр'әт-сүр'әтлә, чәсарәт-чәсарәтлә** вә с. Сифәтдән фе'л: **ағ-ағармаг, көј-көјәрмәк** вә с. Фе'лдән исим: **ач-ачар, кәс-кәсәр, чап-чапар** вә с.

Шәкилчиләрин үмуми хүсусијјәтләри, сөздүзәлдичи вә сөздәјишдиричи шәкилчиләрин фәргли чәһәтләрини өјрәтдикдән сонра сөздүзәлдичи шәкилчиләрин мәһсулдарлығы вә гејри-мәһсулдар шәкилчиләрин лексик вә лексик-грамматик хүсусијјәтләри изаһ едилмәлидир. Гејри-мәһсулдар шәкилчиләри мәһсулдар шәкилчиләрлә мүгајисәли шәкилдә өјрәтмәдикдә шакирдләр онлары мәһсулдар шәкилчиләрдән фәргләндирмәкдә чәтинлик чәкирләр.

Мәһсулдар шәкилчиләрин дилдә ишләнмә даирәси вә јени сөз јаратмаг габилијјәти гејри-мәһсулдар шәкилчиләрдән фәргләнир. Мәсәлән, **-чы, -чи, -чу, -чү; -лы, -ли, -лу, -лү; -лыг, -лик, -луг, -лүк; -сыз, -сиз, -суз, -сүз** кими бир сыра мәһсулдар шәкилчиләр **-дар; -ар, әр; -даш; -иш, -уш, -үш; -маг, -мәк; -ачаг, -әчәк** кими гејри-мәһсулдар шәкилчиләрә нисбәтән даһа чох ишләнир вә онлары истәнилән гәдәр сөзә артырмагла јени сөз дүзәлтмәк мүмкүндүр. Дикәр тәрәфдән ејни сөзә мүхтәлиф мәһсулдар шәкилчини ајры-ајрылыгда артырмагла да чохлу јени сөз дүзәлдә биләрик, бунлар гоһум сөзләр адланыр. Мә-

сәлән, **даш—дашлы, дашсыз, дашла, дашлыг, көз—көзлү, көз-сүз, көзлә, көзлүк** вә с. Бунунла бәрабәр, еjни сөзә бир чох мәһсулдар сөздүзәлдичи шәкилчи артырмагла да јени сөзләр дүзәлтмәк олур. Мәсәлән, **јаз—јазы, јазычы, јазычылыг, хал—халы, халча, халчачы, халчачылыг** вә с. Гејри-мәһсулдар сөз дүзәлдичи шәкилчиләрдә исә бу хүсусијјәт, демәк олар, өзүнү көстәрмир. Чүнки онлар чох заман јалныз мүәјјән сөзләрә артырыла билир, башга сөзләрә артырылдыгда јени сөз дүзәлмир. Мәсәлән, **-даш** шәкилчисини јалныз **вәтән, сирр, әмәк** кими бир нечә сөзә артырмагла **вәтәндаш, сирдаш, әмәкдаш** кими бир нечә јени мә'налы сөз дүзәлдә биләрик, башга сөзләрә артырдыгда исә јени мә'налы сөз јаранмыр. Мәһсулдар шәкилчиләр јени сөз дүзәлтмәјә хидмәт етдији кими, сөзләр арасында әлагә дә јарадыр. Мәсәлән, **даш—дашлы јол, от—отсуз саһә, сүр—сүрүчү Муса** вә с. Гејри-мәһсулдар шәкилчиләрин әксәријјәти јалныз јени сөз дүзәлтмәјә хидмәт едир. Онлар мәһсулдар шәкилчиләр кими сөзләр арасында әлагә јарада билмир. Мәсәлән, **-даш, -дан, -әр, -лаг** кими бир сыра гејри-мәһсулдар шәкилчиләрлә дүзәлән сөзләр исимләрлә әлагәјә кирмәк еһтијачыны һисс етдирмир. Буна **вәтәндаш, күлдан, гәнддан, ачар, кәсәр, чапар, отлаг, дузлаг, арајыш, көстәриш** кими бир сыра дүзәлтмә сөзләри мисал кәтирмәк олар.

Һәмин дүзәлтмә сөзләрин исимләрлә әлагәјә кирмәсинә гејри-мәһсулдар шәкилчиләр имкан вермир. Биз бу сөзләрдә олан гејри-мәһсулдар шәкилчиләри атыб, онлары мәһсулдар шәкилчиләрлә әвәз етсәк, алынмыш јени дүзәлтмә сөзләр башга сөзләрлә әлагәјә кирмәк еһтијачыны өз-өзлүјүндә һисс етдирәчәкләр. Мәсәлән, **күллү дәсмал, ачарсыз гыфыл, кәсичи аләт, биличи адам, чапан ат, отлу саһә, дузлу хөрәк** вә с.

Гејри-мәһсулдар шәкилчиләрин тәркибини нәзәрдән кечирдикдә ајдын олур ки, онлар тәркибчә мәһсулдар шәкилчиләрдән сечилир. Чүнки мәһсулдар шәкилчиләрин тәркибиндә башга дилләрдән алынма шәкилчиләрә тәсадүф олунмур. Лакин гејри-мәһсулдар шәкилчиләр белә дејилдир, онларын әсас һиссәсини дилимизин өз шәкилчиләри тәшкил етсә дә бураја әрәб, фарс вә рус дилиндән алынан вә дилимиздә сөз јарадычылыгына хидмәт едән бир сыра шәкилчиләр дә дахилдир.

Проф. С. Чәфәров јазыр: «Гејри-мәһсулдар шәкилчиләрин бә'зиси дилимизә башга дилләрдән кечмиш вә һәлә мүасир әдәби дилимиздә мөһкәм јер газанмамыш шәкилчиләр олдугу

һалда, бә'зиси дилин өзүнәмәхсус шәкилчиләридир»*. Башга дилләрдән алынмыш гејри-мәһсулдар шәкилчиләрә рус дилиндән кечән **-ист, -изм, -ов, -јев, -ер,** фарс дилиндән кечән **-задә, -стан, -хана, -кеш, -кәр,** әрәб дилиндән кечән **-иjјат, -иjјәт, -и (ви), -на** (өн шәкилчиси) кими бир чох шәкилчиләри мисал көстәрмәк олар ки, онларын чохусу јалныз һәмин дилләрдән кечән сөзләрә артырылмагла јени сөзләр әмәлә кәлир.

Мәһсулдар шәкилчиләрлә гејри-мәһсулдар шәкилчиләр орфографијасына көрә дә бир-бириндән сечилир. Чүнки мәһсулдар шәкилчиләр аһәнк ганунуна табе олараг ики вә дөрд чүр јазылдыгы һалда, гејри-мәһсулдар шәкилчиләрин бир гисми (-ыш, -иш, -уш, -үш—**арајыш, көстәриш, көрүш;** -ар, -әр, **—ачар, кәсәр** вә с.) аһәнк ганунуна табе олса да, әксәријјәти табе олмур. Белә гејри-мәһсулдар шәкилчиләрә **-даш, -лаг, -дар, -кәр, -кеш, -баз, -хана, -изм, -ист, -ер** кими бир сыра шәкилчиләри мисал көстәрмәк олар.

Гејри-мәһсулдар шәкилчиләрин бир гисми сөз дәјишдиричи шәкилчиләрлә форма еjнилији тәшкил едир. Мәсәлән, **-ачаг, -әчәк, -маг, -мәк, -ма, -мә, -ыр, -ир, -ар, -әр, -дан** вә с. шәкилчиләр **јаначаг, кәләчәк, газмаг, јемәк, долма, сүзмә, кәсәр, ачар, чапар, күлдан** кими исимләри дүзәлтмәјә хидмәт етдикдә гејри-мәһсулдар шәкилчиләрдир, лакин һәмин шәкилчиләрә охшајан шәкилчиләрлә дүзәлән фе'лин кәләчәк заманыны (охујачаг, кәләчәк, охујар, биләр), индики заманыны (билир, алыр), мәсдәр формасыны (кәлмәк, охумаг), инкар мә'налы фе'ли (күлмә, данышма) вә исмин чыхышлыг һалыны әмәлә кәтирән шәкилчи (тарладан, мәктәбдән) исә сөздәјишдиричи шәкилчи адланыр.

Гејри-мәһсулдар шәкилчиләрдән бә'зиләри мәһсулдар сөздүзәлдичи шәкилчиләрлә дә омоник тәшкил едир. Белә шәкилчиләрә **-ыш, -иш, -уш, -үш, -ар, -әр, -ла, -лә** кими бир сыра шәкилчиләри мисал көстәрмәк олар. **Арајыш, көстәриш, бахыш, ачар, кәсәр, сүр'әтлә** кими дүзәлтмә сөзләрдә һәмин шәкилчиләр гејри-мәһсулдар, **бахышмаг, дејишмәк, көрүшмәк, агармаг, бозармаг, көзәрмәк, јашла, ишлә, јагла** кими дүзәлтмә сөзләрдә исә мәһсулдар шәкилчи сајылыр.

Мәһсулдар шәкилчиләр нитг һиссәләринә көрә груплашдыгы кими, гејри-мәһсулдар шәкилчиләри дә нитг һиссәләринә көрә груплашдырмаг мүмкүндүр.

* Бах: С. Чәфәров. «Азәрбајчан дилиндә сөз јарадычылыгы». Бакы, 1960, сәһ. 33.

Сканировано с CamScanner

Гејри-мәһсулдар шәкилчиләрин өјрәдилмәсиндә онларын бу чәһәти дә нәзәрә алынмалыдыр.

Гејри-мәһсулдар шәкилчиләрдән бир чоху исим дүзәлтмәјә, бә'зиләри сифәт дүзәлтмәјә, бә'зиләри фе'л, бә'зиләри дә зәрф әмәлә кәтирмәјә хидмәт едир. Мәсәлән, исим дүзәлдәнләрә: **-даш, -маг, -мәк, -ар, -әр, -ыр, -ир, -ыш, -иш, -уш, -үш, -ачаг, -әчәк, -лаг, -ләк, -ағ, -әк**; сифәт дүзәлдәнләрә: **-ы, -и, -у, -ү, -и** (**ви**), **-ар, -әр, -на, -би**; зәрф дүзәлдәнләрә: **-әк, -а, -ә** вә бу кими бир сыра гејри-мәһсулдар шәкилчиләри мисал көстәрмәк олар. Дилимиздә исим дүзәлдән мәһсулдар шәкилчиләр чох олдуғу кими, башга нитг һиссәләринә нисбәтән исимләрә аид гејри-мәһсулдар шәкилчиләр дә сајча чохлуг тәшкил едир.

Мәһсулдар шәкилчиләр бир нитг һиссәсиндән јени нитг һиссәсинә мәхсус, дикәр тисмн бир нитг һиссәсиндән башга нитг һиссәсинә аид дүзәлтмә сөзләр әмәлә кәтирә билдији кими, бу хүсусијјәт гејри-мәһсулдар шәкилчиләрдә дә вардыр.

Мәһсулдар шәкилчиләр чох сөзә артырыла биләр вә мүхтәлиф мә'налы сөз әмәлә кәтирә биләр. Гејри-мәһсулдар шәкилчиләр исә аз сөзә артырыла билән, әсасән бир мә'налы сөзләр әмәлә кәтирән шәкилчиләрдир.

Гејри-мәһсулдар шәкилчиләри өјрәтмәк үчүн дәрсләрдә ашағыдакы шәкилдә һазырланмыш чалышмалардан истифадә етмәк олар.

Ч а л ы ш м а 1. **Әмәкдар, зәһмәткеш, зәркәр, китабхана** сөзләрини әмәлә кәтирән шәкилчиләри башга сөзләрә артырыб јени сөз дүзәлдин вә бу сөзләрин һансы лексик мә'на билдирдијини тапын.

Ч а л ы ш м а 2. **-Шүнас, -кәр, -дар, -хана, -кар** шәкилчиләрини ашағыдакы сөзләрә артырыб јени сөзләр дүзәлдин вә һәмин шәкилчиләрин нечә чүр јазылдығыны мүәјјәнләшдирин.

Дәфтәр, далан, гираәт, мал, кимја, сәнәт, пешә.

Ч а л ы ш м а 3. Ашағыдакы охшар шәкилчили сөзләрдә һансылар дүзәлтмә сөзләрдир?

Ачар, кәсәр, бахар, биләр, тутачаг, јаначаг, охујачаг, көрәчәк, долма, бахма, бөлмә, сүзмә, чыхмаг, јемәк, бахмаг, газмаг, чајдан, китабдан, гәнддан.

Ч а л ы ш м а 4. **-Лыг, -лик, -луг, -лүк, -ар, -әр, -дан, -лы** шәкилчиләрини верилмиш сөзләрә артырыб јени сөзләр дүзәлдин. Јени шәкилчиләрлә дүзәлән сөзләрдән әшја билдирәнләри, пешә-сәнәт билдирәнләри вә мәкан билдирәнләри сечиб ајры-ајрылыгда јазын.

Көз, даш, јахшы, баш, көзәл, мүәллим, һәким, дәрзи, дағ, от, ач, кәч, чап, күл, гәнд, чај, от, дуз вә с.

Дүзәлтдијиниз сөзләрдә һансы шәкилчиләрин гејри-мәһсулдар олдуғуну мүәјјәнләшдирин.

Ч а л ы ш м а 5. Верилмиш дүзәлтмә сөзләрдә мәһсулдар шәкилчиләрин алтындан бир, гејри-мәһсулдар шәкилчиләрин алтындан ики хәтт чәкин.

Сүрүчү, сатычы, гушбаз, чадукәр, мејвәли, милјонер, әдәбијјат, кәшфијјат, көзлүк, бешлик, отлаг, чајлаг, наразы, натәмиз, бисавад, биликсиз, дәмкеш, даирәви, сечки, битки, тутгун, әзкин вә с.

Гејри-мәһсулдар шәкилчиләрин һамысыны мәктәб грамматикасына дахил етмәк гејри-мүмкүндүр, онларын өјрәдилмәсиндә шакирдләрин билик вә јаш хүсусијјәти нәзәрә алынмалыдыр.

Сканировано с CamScanner

Ч. ЧАББАРЛЫ ПЈЕСЛӘРИНДӘ КАЛАМБУР, БУНЛАРЫН СЕМАНТИК ТӘҺЛИЛИ

Н. АББАСОВА
филоложи елмләр намизәди, досент

Орта мәктәбдә Азәрбајчан дилинин тәдриси инди даh кениш мәсәләләри әhатә едир. Хүсусилә, лексика бәhсиндә н зәрдә тутулан јени мөвзуларын, о чүмләдән фразеоложи бир ләшмәләрин тәдриси бәдии әсәрләрин дили үчүн сәчијјәв олан пријом вә үсулларын өјрәдилмәсинә, бунларын үзәринд шакирдләри ишләтмәјә кениш имкан јарадыр. Дикәр тәрәф дән, сәнәткарлыгла бағлы олан парлаг дил фактлары грамма тик вә лексик биликләрин јадда галмасына көмәк едир, бун ларын лингвистик тәбиәтини даhа ајдын көстәрир.

Бәдии әсәрләрдә тәтбиг едилән каламбур (сөз ојуну) үчү дилин сәс, сөз, ифадә вә чүмләләри материал ола билир. Му вәффәгијјәтли гурулмуш сөз ојуну бәдии дилин тә'сирини јүк сәлдир. Мүәллиф идејасынын парлаг, рәнкарәнк ифадәсин имкан јарадыр. Ч. Чаббарлы үслубу каламбурдан истифадә синә көрә дикәр драматурглардан сечилир. М. Ф. Ахундов Н. Б. Вәзиров вә Ә. Һагвердијевин пјесләриндә тәк-тәк рас олунан каламбур Ч. Чаббарлы пјесләриндә систем тәшкі едир вә онун үслубунун сәчијјәви чәhәтләриндән бири кимі нәзәрә чарпыр. Ч. Чаббарлынын илк пјесләриндән олан «Вә фалы Сәријјә» јахуд «Көз јашлары ичиндә күлүш» әсәринд hадисәләрин кәркин кедишини јери кәлдикдә јумор характер ли репликалар јумшалдыр, сәмими күлүш васитәләринә је верилир. Драматург сөзләрин ајдын сөјләнмәјән тәләффүзүн сөз ојунунун башланғычы кими сечир. Сөзләрдән бир гисми нин гаршылашдырылмасы илә кинајәни, hазырчаваблығы орижинал бир гајдада ифадә едир.

«Ајдын» пјесиндә **инди** сөзүнүн заман зәрфи вә әдат кими ишләнмәси белә бир еффект доғурмушдур, буну диалогда нәзәрдән кечирәк:

Мирзә Чавад — Инди кетмәјәчәксән?!
Ајдын—Инди дејил, сабаhа гәдәр кетмәјәчәјәм.

Биринчи сурәтин данышығында **инди** сөзү е'тиразы-наразылығы гүввәтләндирән әдат кими ишләндији hалда, икинчи сурәт hәмин сөзүн мә'насыны дәјишиб заман мә'насында ишләтмишдир. Сөз ојуну илә бурада данышығын кәскинлији, сурәтин гаршыдакына мүнасибәти, ејни заманда чәсарәти дә көстәрилмишдир.

Ч. Чаббарлы бу типли сөз ојунуну сонраки пјесләрдә дә сынагдан кечирмишдир. Драматург «Ајдын» әсәриндә сөзләрин мүхтәлиф мә'насыны ајры-ајры сурәтләрин данышығында гаршылашдырмышдыр. «Алмаз», «Јашар» пјесләриндә исә бир сурәтин данышығында мүхтәлиф мә'нада ишләдиб, сурәтин шашғынлығыны вә мәзhәкәли данышыг тәрзини гүввәтләндирмишдир. Илк пјесләрдә кәскин, ифшаедичи данышыға, сәhнә дилинин әсрарәнкизлијинә хүсуси диггәт јетирән драматург сөзләрин, ифадә васитәләринин бу мәгсәдлә ујушмасына чалышмышдыр. «Сөз ојуну» да буну тамамламышдыр. Ч. Чаббарлынын совет дөврү пјесләриндә исә сурәт данышыгларынын чанлылығы, тәбиилији өн плана гојулмуш, hәмчинин сөзләрин бир-биринә кечән мә'налары өз нөвбәсиндә тәбии данышыг әдасына табе едилмишдир. Репликалара нәзәр салаг.

«Алмаз»да:

Алмаз (өзүнү итирмиш кими, бир hәјәчанла)—**Јахшы** кетдин. **Јахшы, јахшы,** кет, кет. Сиз шәhәрә кедирсиниз. (Бирдән Јахшынын далынча гачараг)—Ај гыз, Јахшы... Јахшы... Кетди. Һә. Сиз дединиз шәhәрә кедирсиниз.

«Дөнүш»дә:

Тоғрул—Тфу сәнин затына... көпәк оғлунун гурбағасы. Ејби јохдур, бири диридир. **Өлсә** дә, гојмајачағам, ону **өлсүн.**

Алмаз hәјәчанлыдыр, Јахшынын кедиши ону чашдырыб, белә чашғынлығын дәрәчәсини ачмаг үчүн драматург ону сөзләрин мә'налары арасында «долашдырыр». **Јахшы** каh хүсуси ад, каh да әдат кими сөјләнир. Тоғрул орижиналлығы илә сечилән бир кәнчдир, мәдәни, савадлы бу кәнч ифадәләрлә да-

Сканировано с CamScanner

нышмагы, зарафаты севир. Драматург онун данышығында бу чәһәти сөз ојуну васитәси илә дә гүввәтләндирир.

Сәһнә дилинин кәскинлијини, ифадәлилијини јүксәлтмәкдә сөзләрин хүсуси вә үмуми мә'наларынын гаршылашдырылмасы драматургун әлиндә көзәл бир васитә олмушдур. Бунун даһа уғурлу нүмунәсини «Севил» пјесиндә вермишдир. **Күлүш** сөзүнүн хүсуси ад вә үмуми исим мә'насы гаршылашдырылмыш, хүсусилә сонунчунун мәчази мә'на вә ејһамла бағланмасы тутарлы бир һазырчаваблыг јаратмышдыр.

Дилбәр—Сизи исә, **Күлүш,** инди мән чох көзәл таныјырам, мән дә горхаг дејиләм. Јаман да дөјүшкәнәм, кәлләм бәрк, бујнузларым итидир, анчаг сизә, **Күлүш** чох тездир. Күлүшсүз галмаг да јахшы дејилдир, сөз исә сон күләниндир.

Күлүш—Сағлығыныза ичирәм, Едилја ханым, мән индилик Күлүшәм, бөјүјәндә исә гәһгәһә олачағам.

Едилја **Күлүш** сөзүнү анчаг ад мә'насында дејил, һәм дә мәчази мә'нада ишләдиб, ону күлмәк үчүн тәләсмәмәјә чағырыр. Аталар сөзү илә фикрини ајдынлашдырыр, сөз «сон күләниндир»—дејир. Күлүш бу өртүлү дуетин мә'насыны чох көзәл тутур, чавабыны да буна ујғунлашдырыр: «Мән индилик Күлүшәм, бөјүјәндә исә гәһгәһә олачағам».

Сәнәткар јарадычылығынын сонуна доғру бу үсулу даһа да тәкмилләшдирир.

«Дөнүш» пјесиндә хүсуси ад, сурәтин идејасы вә әсәрин лејтмотиви бир-бирилә говушдурулур. Һәмин әсәрдә јени инсанын бәдии үмумиләшдирилмәси олан сурәтин адыны Заман гојур. Заман ады јени дөврүн мәзијјәтини, тәләбини тәрәннүм едән данышыға башламагда, мә'налар үзрә аддымламагда бир чыхыш нөгтәси олмушдур.

Диалоглара нәзәр јетирәк:

Күлсабаһ—Мәним биләјим күтләнин биләјидир, сәнин чүрүк дишләрин ону гыра билмәз. Бирини дишләрсән, јериндә милјонлар вар.

Әлимухтар—Јахшы да, кет дә, Заман вурсун дишләрими гырсын.

Күлсабаһ—Заман сәнин дишләрини чохдан гырмышдыр. Сән инди дамағынла дишләјирсән.

Драматург јени инсаны јарадан заманла әсәрин гәһрәманы олан Заманы вәһдәтдә көтүрүр вә јери кәлдикчә сөз ојуну илә бу фикри даһа да габарыглашдырыр. Белә үсулда

сурәтләрин характер вә мүнасибәтләри дә өз ифадәсини тапыр. Заманла Күлсабаһын һәмкарлығына бајағы рәнк вермәјә чалышан мәнфи сурәтләр тез-тез актјор Заманын адыны хатырладырлар. Күлсабаһ исә сөзүн үмуми мә'насындан, хүсусилә, дөврә көрә конкретләшмиш јени заман мә'насындан чыхыш едиб, чаваб верир. Сөз ојунлары бир тәрәфдән сәһнә дилинин тә'сирлилијини артырыр, дикәр тәрәфдән дәрин мүһакимәли кәнчләрин әмәл, мәгсәд ајдынлығыны көстәрир. Күлсабаһын амалы, мүбаризәси заманла бағланыр. Јени заман һәр шејин мәһәк дашыдыр, јохлајыр, сынагдан кечирир.

Бу фикир јери кәлдикдә каламбур васитәси илә дә сөјләнир.

Күлсабаһ—Гызчығаз кимдир? Нә јахшы да сәһнәлик боју вардыр, бантикинә бах. Тәзә парчадан көһнә бантик.

Гәмәр—Она ещё не комсомолка и не актриса. Она в старой форме.

Күлсабаһ—А содержание мозга какое, новое или старое.

Гәмәр—Билмирәм. Мән ки, доктор дејиләм.

Күлсабаһ—Ејби јохдур, **заман** өзү јохлар, дүзәлдәр...

Күлсабаһ **заман** сөзүнү үмуми мә'нада ишләтдији һалда, Күләр буну хүсуси ад кими баша дүшүб, она «санчаг атдығы»—Заманла мүнасибәтинә ишарә вурдуғуну күман едир. Бу васитә илә сәһнә дилинин експрессивлији јүксәлдилмишдир.

Ч. Чаббарлынын мәнфи гадын сурәтләри өртүлү јолла данышмағы чох севирләр. Дилбәр Күлүшү, Гәмәр («Дөнүш») Күлсабаһы белә данышыгла санчыр. Онларын белә ријакар сифәтләрини бүрузә вермәкдә каламбур тутарлы бир васитә олур. Драматург сөзләрин хүсуси вә үмуми мә'наларыны гаршылашдырмагла гәрәзли данышыгларына имкан јарадыр. «Дөнүш» әсәриндән ашағыдакы парчаја бахаг.

Гәмәр—Мән, Турач, сәндән јашлыјам. Предупреждају, өзүнү көзлә. Сән башына бәла ачарсан.

Турач—Билмирәм, Гәмәр ханым. Мән ону әввәл күндән башламыш, севмишәм вә кетдикчә даһа артыг севирәм.

Бу аралыг Күлсабаһ сәһнәјә чыхыр.

4. Сифариш 4604

Күлсабаһ—(Гәмәр ханыма). Сиз дејәсән, учуб гачмаг истәјирсиниз, Гәмәр. Нә сән овчусан, нә мән **гурач**...

Ч. Чаббарлы бу үсулла сурәтин көзләнилмәз истеһзасыны даһа да гүввәтләндирмишдир.

Ч. Чаббарлы сөзләрин мәтнләр дахилиндә дәгигләшән чохмә'аналылығындан сурәтин һалыны анлатмаг үчүн бир васитә кими истифадә етмишдир. Мә'лум олдуғу кими, һаггында данышыланы билдирән **о** әвәзлији мүхтәлиф шәхс вә әшјаны әвәз едир. Сөзүн һансы мә'нада ишләнмәси, кими, јахуд нәји анлатмасы мәтндә, диалогда мүәјјәнләшир. Драматург бунун мә'налары әтрафында сөз ојуну гурмагла сурәтин кәркин анларда дүшдүјү вәзијјәтини баша салмышдыр. Буна «Алмаз» пјесиндә дә јер вермишдир. Алмаз «о» сөзү архасында Јахшыны, Афтил исә шәһәрдән кәлән гонағы баша дүшүр. «О» сөзүнүн архасында дуран шәхсләрин дәјишдирилмәси үсулу, капитал дөврүнүн зүлмүнү көстәрмәкдә даһа уғурлу олмушдур.

«Ајдын» пјесиндә Балахан «о» сөзү илә лакеји јада салмыш, ону көстәрмишдир. Ајдын исә «о» сөзүнү нефт гујусунда өлдүрүлән вә кизләдилән фәһләләр мә'насында ишләтмиш, данышыға чидди сатирик рәнк вермишдир.

Балахан—Чаным, һаны **о**... (зәнки чалыр).

Ајдын—**О** сизин нөјүт гујусунда боғулду. Өлүсүнү дә гујудакы тахталарын алтында кизләтдиләр.

Ч. Чаббарлынын гурдуғу каламбурларын семантик әсаслары чох зәнкиндир. Бу зәнкинлији совет дөврүндә сөзләрин ифадә имканларына дәриндән нүфуз етмәклә әлдә етмишдир. Бу дөврдә сөзүн һәгиги вә мәчази, лүғәти вә фразеоложи, үмуми вә истилаһи мә'налары каламбурун әсасында дурур. Чаббарлы сәнәткарлығы, јарадычылығы зәнкинләшдикчә мүхтәлиф мә'наларын гаршылашдырылмасы илә әлдә едилмиш еффект дә күчләнир. Сәһнә күлүшүнүн васитәси илә күлүнч мүһакимә вә јерсиз е'тираз көстәрилир, сурәтин сәчијјәси тамамланыр.

Ч. Чаббарлынын совет дөврү јарадычылығында каламбур анчаг сөзләрин, ифадәләрин мүхтәлиф мә'наларыны гаршылашдырмагла мәһдудлашмыр, һәм дә чох мәһарәтлә сурәтин сәчијјәсини, характерини тамамлајан вә тамашачыда күлүш доғуран ибарә илә бағланыр. «Алмаз» пјесиндә **сындырмаг** сөзүнүн ојнамаг вә гырмаг мә'насы гаршылашдырылмыш, ејни заманда әввәлки сәһнәләрдә тәкрарланан «гатыр» сөһбәти илә бағланмышдыр. «Дөнүш» пјесиндә **силкәләнмәк вә чалмаг** сөзләринин мүхтәлиф мә'налары үзә чыхарылмыш вә көзләнилмәдән «гафијәсиз ше'р» мөвзусу тәнгидлә бирләшдирилмишдир.

«Алмаз»да:

Фатманса—...Уј, залым гызы көр нә **сындырыр. Сындыр-а...**

Очаггулу—Кәрбалајы Фатманса, мәним көзләрим јахшы сечмир, **ким сындырыр, нә сындырыр?**

Фатманса—Аләм ашкардыр ки, корсан. **Нә сындырыр? Нә сындырыр?** Сәнин готур гатырынын ахсаг ајағыны.

«Дөнүш»дә:

Күлсабаһ—Мән, јолдашлар, Гүдрәтлә чохдан танышам, мүсаидә етсәниз, мән онунла данышарам. Сизә сөз верирәм ки, о јазар.

Әмрулла—Даныш, атам да. Кор нә истәр, ики көз, бири әјри, бири дүз.

Мирзә Чамал—Һә,.. ону еләјә билсәниз, демәли **чалдыг.**

Хосмәммәд—Нәји **чалдыг?**

Сапан—Сәнин гафијәсиз ше'рини раст һавасында.

Јахуд:

Күлсабаһ—Јолдашлар,.. гој кимсә өзүнү горхутмасын, башга театрларда адам јејән јохдур. Бизим бунун үчүн гүввәтимиз вардыр. Анчаг кедишимиз өлкүндүр. Бәрк **силкәләнмәк** лазымдыр.

Хосмәммәд—**Силкәләнәк** кәрәк дә.

Сапан—Башына дөнүм, Хосмәммәд, сән **силкәләнмә,** јохса ше'рләринин гафијәләри дағылар.

Драматург репликаларда сөзләрин һәгиги вә мәчази мә'насыны бир-бирилә гаршылашдырыр. «Алмаз» пјесиндә **сындырмаг** сөзү мәчази мә'нада ишләнмиш, ојнамаг ифадә едир, Очаггулу сөзүн һәгиги мә'насына ујғун сорғуја башлајыр, буна чаваб олан реплика өз нөвбәсиндә һәгиги мә'наја әсасланмагла, буну конкрет ишин тәсвири илә бир даһа дәгигләшдирир. Драматург бу сәһнәләрдә каламбурун әсасында гојдуғу сөзләрин елә бил ки, тәһлилини верир, хүсусилә, бунларын мәчази мә'насындан кәскин шәкилдә сечилән һәгиги мә'наларыны изаһ едир. Бунун үчүн дәфәләрлә сәмими күлүшә сәбәб олмуш ибарә вә сөһбәтләрдән истифадә едир. Белә мәгам-

Сканировано с CamScanner

лар күлүшү күлүшлә, тәнгиди тәнгидлә бағлајыб, сәһнә данышығынын експрессивлијини гүввәтләндирмишдир.

Ч. Чаббарлынын сәһнә дилинин тә'сири, хүсусилә, күлүш вә һазырчаваблыг чәһәтдән долғунлашмасы фразеоложи вә лексик мә'наларын гаршылашдырылмасы илә дә бағлыдыр.

Ч. Чаббарлы фразеоложи бирләшмәләр васитәсилә сәһнә дилинин кәскинлијини, тә'сирини артырмаға совет дөврүндән әввәл мејл етмишдир. Совет дөврү јарадычылығында исә фразеоложи бирләшмәләрлә рәфтарында даһа тәбии имканлара әсасланмышдыр.

«Ајдын» пјесиндә фразеоложи бирләшмәләрдән истифадә кениш јер тутмаса да, бунлар кәскин, парлаг афоризмләрин сөјләнмәси үчүн бир башланғыч олмушдур. Шикајәт вә тәәччүбү билдирән «ишә дүшмәдик» (ишә дүшмәк) бирләшмәси афористик кәламла, мүһакимә илә бирләшдирилмишдир. Сөзләрин фразеоложи мә'насы лүғәви мә'на үзәриндә гурулан афоризм үчүн әсас олмушдур. Ашағыдакы диалогу нәзәрдән кечирәк.

Ајдын—Кетмәјәчәјәм! Кедин полисләри, губернаторлары, һәтта султанлары топлајын, кәтирин, кетмәјәчәјәм. Һеч бириндән дә горхум јохдур!

Мирзә Чавад—Ахшам вахты **ишә дүшмәдик...**

Ајдын—Ишә дүшмәјәнләр һәјаты баша дүшмәзләр.

Совет дөврүндә бу үсулун ифадә имканларынын һамысы халг дили зәнкинлијиндән алыныб, бәдии идејанын тутарлы ифадә васитәси сәвијјәсинә јүксәлдилир. Фразеоложи бирләшмәләрин үслуби зәнкинлији сурәтләрин өзүнәмәхсус данышыгларыны тамамламыш, сәһнә дилинин парлаглығыны да артырмышдыр. «1905-чи илдә» вә «Дөнүш» пјесләриндә фразеоложи бирләшмәләрин «сөкүлмәси» диалогларын чанлылығыны да гүввәтләндирмишдир.

«1905-чи илдә» пјесиндә «дәвә ојнајанда, гар јағар» ифадәсиндән сөзләрин чыхарылыб, мүстәгил мә'нада ишләнмәси һазырчаваблыг доғурмуш, данышығын шухлуғуну, чанлылығыны јүксәлтмишдир.

Имамверди—Јахшы, һәлә сиз ешитмәмишсиниз ки, а, **дәвә ојнајанда, гар јағар** (һамы күлүр).

Арам—Гар јағсын да... кими горхудурсан, килабы дејилик ки, исланаг.

Драматург «Дөнүш» әсәриндә бәдии үслуб ифадәси олан «јарадычылыг оду илә јандырмаг» бирләшмәси тәркибиндә

ки **јандырмаг** сөзүнүн фразеоложи вә мүстәгил мә'насынын гаршылашдырылмасындан истифадә едир.

Күлсабаһ—Јолдаш Әлимухтар, тәгсир сиздәдир. Сиз өзүнүз онлары јарадычылыг оду илә јандыра билмирсиниз...

Әлимухтар—А киши, бәсдир сиз аллаһ, сиз дә... һәр ишә гатышмајын. Сәнинлә данышан јохдур ки, һәр нә олду бир гәпиклик гутаб кими өзүнүзү салырсыныз ортаја... **Јандыра** билмирсән. Кәл сән режиссор ол, вур пилләни башларына, һамысыны Гәмәр ханымын гызы кими **јандыр...**

Ч. Чаббарлы белә үсулларла сурәт данышыгларынын чанлылығыны, сәһнә дилинин тә'сирлилијини артырмыш вә бөјүк сәнәткар кими, өз әсәрләриндә сөз ојунундан мәһарәтлә истифадә етмишдир.

Сканировано с CamScanner

II. Орта мәктәбдә әдәбијјат тәдриси

БӘДИИ ӘСӘРЛӘРИН ДИЛИНИ ӨЈРӘНМӘК СИСТЕМИ ВӘ ПРИНСИПЛӘРИ

Дурсун МӘММӘДОВ
педагожи елмләр намизәди, досент

Мәктәбләримиздә јени програмларын тәтбиги мүәллимләр гаршысында бөјүк вәзифәләр гојур. Чәмијјәтимизин инди-ки инкишаф мәрһәләсиндә кәнчләримизә сөз сәнәтиндән баш чыхармағы, ону дујмағы, доғма дилин әзәмәт вә көзәллијини дәрк етмәји мәнимсәтмәк бу күнкү мәктәбин башлыча тәләбләриндән биридир.

Көркәмли сөз устасы А. Толстој јазырды ки, сөз сәнәтини дујмаг, сөз әзабыны һисс етмәк, ону јаратмаг гәдәр чәтин бир мәсәләдир. Дујмагдан башланан сөз сәнәтинин әсас хүсусијјәтләрини мәктәб јашларындан шакирдләрә өјрәтмәк чох мүһүм вә чидди, һәм дә чәтин бир ишдир. Бу мүһүм мәсәләләрин һәлл едилмәсиндә әдәбијјат бир тә'лим фәнни кими мәктәбдә кениш имканлара маликдир. Үмумијјәтлә, совет әдәбијјатшүнаслығы, дилчилији вә методикасы тарихиндә бәдии әсәрләрин дил вә үслубунун өјрәнилмәсинин јашы о гәдәр дә чох дејилдир. 1954-чү илдә «Вопросы јазыкознанија» журналында үслуб мәсәләләри, 1958—1959-чу илләрдә «Вопросы литературы» журналында «Сөз вә бәдиилик» мөвзусу әтрафында кедән мүзакирәләр бу саһәдә илк мүвәффәгијјәтли аддымлар һесаб едилә биләр.

Гејд етмәк лазымдыр ки, сон дөврдә Азәрбајчан филоложијасы вә методикасында бу мәсәләнин өјрәнилмәси илә әлагәдар хејли иш көрүлмүшдүр. Бу бахымдан профессорлардан

Ә. Дәмирчизадә, М. Рәфили, А. Абдуллајев, З. Будагова, А. Гурбанов, М. Адилов, Р. Мәһәррәмова вә башгаларынын көзәл тәдгигатлары вардыр. Профессор А. Абдуллајевин «Үслубијјат мәшғәләләринин методикасы» китабы хүсусилә диггәти чәлб едир. Лакин бу јазыланлара бахмајараг, бәдии әсәрләрин дилинин өјрәнилмәси мәсәләси әдәбијјат методикасынын һәлә дә «чатышмајан» чәһәти кими галмагдадыр. Мәктәбдә «бәдии дил» вә «үслуб», «мүәллиф дили» вә «сурәтин дили» кими анлајышлары филоложи чәһәтдән билмәдән, әдәбијјат дәрсләриндә бәдии әсәрләрин һәгиги бәдии тәһлилини вермәк олмаз. Анлајышлары шакирдләрә өјрәтмәклә мүәллим тә'лимин нүвәсини һәлл етмиш олур.

Тәчрүбә көстәрир ки, бәдии әсәрләрин дил вә үслубунун өјрәнилмәси бахымындан ашағыдакы мәсәләләрә хүсуси диггәт јетирилмәси лазымдыр.

1. Јазычынын дил һаггындакы фикирләринин өјрәнилмәси.

2. Мүәллифин өз әсәрләринин дили үзәриндә нечә ишләмәси һаггында мә'луматын верилмәси.

3. Сәнәткарын конкрет әсәринин дил вә үслубунун өјрәнилмәси.

Мүәллим јазычынын дил һаггындакы фикирләрини һансы дәрс саатында өјрәтмәлидир? Бу иш әсасән сәнәткарын дөврү вә һәјаты өјрәниләркән вә үмуми јарадычылыг јолу һаггында мә'лумат вериләркән көрүлмәлидир. Чүнки сәнәткарын бәдии дилә мүнасибәти онун һәјаты вә дөврү илә бағлы олан бир мәсәләдир. Адәтән сәнәткар чох һалларда өз дөврүндә олан бу вә ја дикәр мүбаһисәли мәсәлә илә бағлы олараг дил һаггында фикир сөјләмәли олур. Одур ки, сәнәткарын һәјаты, дөврү, үмуми јарадычылығы тәһлил олунаркән онун дил һаггындакы фикирләрини шакирдләрә чатдырмаг лазымдыр. Сәнәткарын бәдии дил һаггындакы фикир вә мүлаһизәләринин мәктәбдә өјрәдилмәсинин бөјүк тә'лим-тәрбијә әһәмијјәти вардыр. Азәрбајчан дилинин зәнкин сөз еһтијатындан бөјүк бир усталыгла истифадә етмәјин классик нүмунәсини бөјүк сәнәткарларымыз өз әсәрләриндә бүтүн парлаглығы илә көстәрмишләр.

Мәсәлән, Ч. Чаббарлы әдәби фәалијјәтә башладығы вахтдан һәм бәдии дилин нормалары, һәм дә она верилән тәләбләр һаггында чох гијмәтли вә фајдалы мүлаһизәләр сөјләмишдир. О, хүсусилә драматик әсәрдә дилин мөвгеји мә-

Сканировано с CamScanner

сәләсиндән даһа әтрафлы бәһс етмишдир ки, бу да тамамилә тәбиидир. Сәнәткар «Социализм реализми илә јоғрулмуш драматуркија уғрунда» адлы мәгаләсиндә дилдән дүзкүн вә дәгиг истифадә етмәјин бөјүк әһәмијјәтини көстәрир, драм әсәриндә дилин сәфәрбәредичи күчүндән данышыр. Мүәллим Ч. Чаббарлынын бәдии дил һаггындакы фикирләрини шакирдләрә изаһ едәркән сәнәткарын ашағыдакы сөзләринә диггәти чәлб едә биләр: «...һәр сөзү, һәр чүмләни ишлә вә тәһлил ет, көр сөз кимә вә нә мәгсәдлә сөјләнилир, һәр чүмләдә сөзүн тутдуғу јери тә'јин ет. Дејилән сөзүн дахили мә'насы нәдир? Ишарә иләми, кинајә вә гәзәбләми сөјләнилир? Сөз һансы әһвал-руһијјәдә дејилир? Чүмләдәки сөзләрдән һансыны хүсусилә гејд етмәк лазымдыр?

Дејәчәјиниз сөзләр тамашачыда нә кими бир һал ојатмышдыр. Гәзәбми, истеһзамы, кинајәми, ачығмы вә ја горхуму»[1]. Мүәллим сәнәткарын бу фикирләриндән чыхыш едәрәк көстәрәр ки, бөјүк драматургун бу гијмәтли сөзләриндән сиз дә өз ишиниздә, әмәли фәалијјәтиниздә истифадә етмәлисиниз. Јазынызда, данышығынызда һәр сөзә, һәр чүмләјә фикир вермәлисиниз, сөзүн нә мәгсәдлә дејилдијинә диггәт јетирмәк лазымдыр.

С. Вурғунун јарадычылығыны өјрәнәркән онун поетик дил һаггындакы фикирләриндән данышмаг лазымдыр. Халг шаири дилдә хәлгилијә, садә вә ајдын јазмаға, мә'на көзәллијинә хүсуси диггәт јетирмәјә чидди әһәмијјәт верирди. С. Вурғун «Бөјүк сәнәт әсәрләри уғрунда» адлы мәгаләсиндә өзүнүн бу саһәдәки мөвгејини белә шәрһ едирди: «Јүксәк вә зәнкин дил мәдәнијјәти олмадан бөјүк фикирләри вә һадисәләри ифадә етмәк, һәм дә фүсункар бир тә'сирлә ифадә етмәк мүмкүн дејилдир»[2].

С. Вурғун көстәрирди ки, гәһрәманларын данышыг дили илә ади, күндәлик данышыг дили арасында бәрабәрлик ишарәси гојанлар да сәһв едирләр. Бу дил ади данышыг дилиндән чох јүксәкдә дурмалы, даһа образлы вә парлаг олмалыдыр. Јазычы халг дилини чилаламалы вә инкишаф етдирмәлидир.

С. Вурғун Фүзули дилинин гүдрәтини, Үзејир мусиги дилинин е'чазкар сиррини онларда халг мә'нәвијјаты вә руһунун јашамасында көрүрдү. О, гәһрәманын дилиндән јүксәк ро-

[1] Ч. Чаббарлы. «Әдәбијјат» гәзети, 1947, № 7.
[2] С. Вурғун. Әсәрләри. V чилд, Бакы, 1972, сәһ. 376.

мантика, пафос, шаиранәлик тәләб едирди. С. Вурғунун бәдии дил һаггындакы фикирләриндән данышаркән шакирдләрә ашағыдакы сөзләри чатдырмаг јеринә дүшәрди: «Нә үчүн әрәб сәркәрдәси Отелло јүксәк шаиранә дилләдә даныша биләрди, бизим сәркәрдәләримиз исә белә дилләдә данышмамалыдырлар? Нә үчүн Дездемона, ја Татјана Ларина јүксәк емосионал дилдән истифадә едә биләрдиләр, бизим гәһрәманларымыз — колхозчу гадынлар, јахуд ишчи гадынлар исә бундан истифадә едә билмәзләр? Доғрудан да ахы, Пушкин чанлы Татјананын дилини чох көзәл биләрди. Лакин о, Татјананын дилини һәрфән вермәјә чалышмырды: о, шүурлу сурәтдә башга бир дил јарадырды—садәчә мүлкәдар Ларинин гызы Татјананын дејил, өз Татјана Ларинасынын дилини јарадырды»*.

Бәдии әсәрләрин дил хүсусијјәтләрини өјрәнмәкдә башга бир мүһүм чәһәт сәнәткарын әсәрин дили үзәриндә нечә ишләмәси һаггында мә'луматын верилмәсидир.

Һәр бир сәнәткарын бөјүклүјү һәм дә онун сөз үзәриндә нечә ишләмәси, зәһмәт чәкмәси, алын тәри ахытмасы илә өлчүлүр. Бөјүк сәнәткарлар бир гајда олараг һәмишә сөзә тәләбкарлыгла јанашмыш, бу иши өзләринин али мәгсәдләри һесаб етмишләр. Мәсәлән, «Вагиф» әсәри өјрәниләркән С. Вурғунун пјесин дили үзәриндә нечә јарадычылыг иши апардығыны бир нечә характерик мисалла шакирдләрә чатдырмағын һәм тәрбијәви, һәм дә елми әһәмијјәти вардыр. Одур ки, мүәллим әсәр һаггындакы өз кириш сөһбәтиндә пјесин мөвзусу, тарихи драм мәсәләси, јазылдығы тарихи шәраитлә бәрабәр, драмын дили үзәриндә сәнәткарын нечә ишләмәсини дә данышмалыдыр.

Халг шаири Р. Рзанын «Ленин» поемасы тәһлил олунаркән шаирин әсәр үзәриндә нечә ишләмәси һөкмән гејд олунмалыдыр. Көркәмли совет јазычы вә тәнгидчиси М. Шакинјан «Ленин» поемасына һәср етдији «Мүһүм мөвзулар шаири» мәгаләсиндә көстәрир ки, шаир һәр сөз уғрунда вурушмушдур. Р. Рзанын әсәр үзәриндә нечә ишләмәсини изаһ етмәк үчүн мүәллим јалныз әсәрин «Кириш» вә бә'зи характерик парчалары үзәриндә иш апара биләр. «Шаир Рәсул Рза чох кәзиб-доланмыш, чох рәнкарәнк тәсвир вә сәнәткарлыг арсеналыны топламыш, бу шәрәфли, бөјүк мөвзунун, нәчиб мәгсәдин һәллинә

* С. Вурғун. Әсәрләри, VI чилд, Бакы, 1972, сәһ. 249.

киришмишдир»*. Р. Рзанын поема үзәриндә неҹә бөјүк ја
дычылыг зәһмәти чәкдијини көстәрмәк үчүн мүәллим әсә
мүхтәлиф јерләриндән вә мүхтәлиф нәшрләриндән нүмунә
көтүрүб мүгајисәләр апара биләр.

Мәктәбдә бәдии әсәрләрин дил вә үслубунун өјрәнил
синдән сөһбәт кедәркән истәр-истәмәз ортаја белә бир с
чыхыр: бәдии әсәрин дил вә үслубуну һансы јолла, һа
принсип әсасында өјрәнмәк лазымдыр? Методикада бу мәс
илә әлагәдар оларағ ики јол олдуғу көстәрилир: 1. Мүәл
тәһлилә һәср едилмиш бир дәрс саатында әсәрдән конкрет (
парча көтүрүб онун дил вә үслубуну тәһлил етмәли вә (
нунла бүтөвлүкдә әсәрин дил вә үслубу һаггында шакирдлә
тәсәввүр јаратмалыдыр. 2. О, бәдии әсәрләрин тәһлилинә һ
едилмиш дәрс саатларынын ајры-ајры мәрһәләләриндә ә
рин дил вә үслубунун мүәјјән характерик ҹәһәтләрини тәһ
етмәлидир. Биз икинҹи јолу даһа дүзкүн һесаб едирик. Чүн
бу јол әсәрин тәһлили просесиндә форма вә мәзмун вәһдә
ни әсас көтүрүр. Дил вә үслуб әсәрин мәзмуну илә, идеја
илә бағлыдыр, онлары тәҹрид олунмуш шәкилдә өјрәнмәк о
маз.

Әввәлҹә, ону демәк лазымдыр ки, һәр бир әсәрин сән
карлыг бахымындан тәһлилинә башлыча оларағ үч ҹәһәт
јанашмаг лазымдыр:

а) сәнәткарын ифадә етмәк истәдији фикир;

б) бу фикир үчүн јаратдығы бәдии дил васитәләри (м
тафора, метонимија, тәшбеһ, епитет, пејзаж вә с.);

в) ифадә етмәк истәдији фикир үчүн ишләтдији сөзләр
синтактик аһәнки (ујушмасы).

Мәктәбдә бәдии әсәрләрин дилинин өјрәнилмәсини шәр
оларағ ики мәрһәләјә бөлмәк олар:

1. IV—VII синифләрин ибтидаи әдәбијјат курсунда дил в
үслубун өјрәнилмәси.

2. VIII—X синифләрин әдәбијјат тарихи курсунда дил в
үслубун өјрәнилмәси.

Биз белә һесаб едирик ки, биринҹи мәрһәләдә (IV—VI
бәдии дил вә үслубун өјрәнилмәсиндә мүәјјән ардыҹыллығ
олмаја да биләр. Чүнки IV—VII синифләрдә сәнәткарлыг м
сәләләринин ајдынлашдырылмасы башлыча мәгсәд дејилди
Бурада бәдии дил вә үслубун сөзүн кениш мә'насында ел
тәһлили дә тәләб олунмур. Бу синифләрдә бәдии дил вә үсл

* И. Ибраһимов. Әср вә сәнәткар. Бакы, 1966, сәһ. 36.

үзәриндә апарылан ишләр кәләҹәк системли әдәбијјат тарихи курсу үчүн зәмин һазырламалыдыр. IV—VII синифләрдә шакирдләр јазычынын јарадыҹылығынын бә'зи хүсусијјәтләри илә үмуми шәкилдә таныш олур, дил вә үслуб үзәриндә һәләлик анҹаг мүшаһидәләр апарырлар. Бу синифләрдә һәләлик чанлы сејр кедир, сејрдән, мүшаһидәләрдән алынан нәтиҹәләр абстракт тәфәккүрүн тәһлилинә вә орадан да практикаја верилмир. Бу иш икинҹи мәрһәләдә јеринә јетирилир.

Икинҹи (VIII—X) мәрһәләнин өзүнү ики һиссәјә бөлмәк олар:

1. **VIII—IX синифләр.** Бурада әдәбијјат тарихилик принсипи әсасында бир систем һалында өјрәнилир вә әсәрин мөвзу, идеја, композисија, сүжет, дил вә үслуб хүсусијјәтләри даһа кениш вә әтрафлы тәһлил олунур.

2. **X синиф.** Орта мәктәбин бу сон синфи јазычы сәнәткарлығына, дил вә үслубуна аид бүтүн анлајышларын формалашдығы мәрһәләдир. Бурада һәр бир әсәрин дил вә үслубу үзәриндә даһа кениш шәкилдә иш апарылыр. Бу синифдә бәдии әсәрләрин дили үзәриндә даһа кениш иш апармаг, һәм дә бәдии дилимизин мүасир сәвијјәсини ајдынлашдырмаг бахымындан әһәмијјәтлидир. Чүнки шакирдләр ики ил (VIII—IX синифләрдә) анҹаг классикләримизин әсәрләрини өјрәнир вә онларын дил хүсусијјәтләри илә таныш олурлар. Совет дөврү бәдии дилимиз исә тәсвир вә ифадә васитәләринин тутарлылығы, лүғәт тәркибинин кәмијјәт вә кејфијјәти е'тибарилә чох зәнкинләшмишдир.

Она көрә дә X синифдә Азәрбајҹан совет сәнәткарларынын дилиндәки експрессивлик, образлылыг хүсусијјәтләри шакирдләрә даһа әтрафлы өјрәдилмәлидир.

Јухары синифләрдә дил вә үслуба тарихилик бахымындан јанашмаг лазымдыр. Она көрә ки:

1) Јухары синифләрдә әдәбијјат мүхтәлиф тарихи дөврләри әһатә едир. Мүәјјән тарихи дөврдә бәдии әдәбијјатын өз характерик дил вә үслуб хүсусијјәтләри олур. Мәсәлән, «Китаби-Дәдә Горгуд» дастаны IX—XI әср Азәрбајҹан бәдии дилинин лексик, фразеоложи, синтактик хүсусијјәтләрини, бәдии тәсвир вә ифадә васитәләрини өзүндә әкс етдирир. М. Фүзули XVI, М. П. Вагиф XVIII, М. Ф. Ахундов XIX әср әдәби-бәдии дилинин классик нүмунәсини јарадыр. XX әсрдә М. Ә. Сабир сатирик ше'р дилимизи даһа да зәнкинләшдирир вә с.

Азәрбајчан совет әдәбијјатынын јарадычылары олан Ч. Чаббарлы, С. Вурғун, С. Рүстәм, М. Ибраһимов, С. Рәһимов, М. Һүсејн, Р. Рза вә башгаларынын јарадычылығы бәдии, образлы дилимизин инкишафында јени, јүксәк бир мәрһәлә тәшкил едир. Онларын дили вә үслубу сосиалист реализминин әсас хүсусијјәтләри вә принсипләри илә бағлыдыр.

Сосиалист реализминин әсас хүсусијјәтләринин һәјата кечирилмәсиндә әсәрин дилинин ајдынлығы, садәлији, мүбаризлији, дөјүшкәнлији әсас мәсәләдир. Конкрет тарихи шәраитә ујғун сөзләрин сечилмәси вә ишләдилмәси, охучунун естетик зөвгүнү охшајан образлы, поетик сөзләрдән истифадә олунмасы да зәруридир. Бәдии әсәри өјрәниб тәһлил едәркән һәр бир дөврдә бәдии дил вә үслубда да ичтимаи-тарихи шәраитлә әлагәдар дәјишикликләр олдуғуну изаһ етмәк лазымдыр.

Јухары синифләрдә бәдии дил вә үслубу өјрәнәркән дөвр вә заманын дилдә нечә әкс етдирилдијини изләмәк лазымдыр. Бу ишдә мүәллимин рәһбәрлији хүсусилә вачибдир. Әдәби-бәдии дилимизин нечә инкишаф етдијини, өз инкишафында нә кими дәјишикликләрә уғрадығыны классик вә мүасир әдәбијјатын дилиндән мисаллар кәтириб, мүгајисә етмәклә шакирдләрә изаһ етмәк олар.

2) Јухары синифләрдә тәдрис едилән әдәбијјат тарихи курсунда мүхтәлиф әдәби јарадычылыг методлары вардыр. Мүхтәлиф әдәби чәрәјана, дүнјакөрүшүнә мәнсуб олан јазычыларын дил вә үслубунда да мүхтәлифлик олур. Һәмин вәзијјәт мүхтәлиф бәдии дил вә үслуб хүсусијјәтләри доғурдуғундан бәдии тәһлил заманы диггәт мәркәзиндә олмалыдыр. Чүнки мүхтәлиф әдәби методларын романтизм, реализм вә с. өзүнәмәхсус дил хүсусијјәтләри олур.

3) Јухары синифләрдә өјрәнилән әдәби әсәрләр өз жанрына көрә дә мүхтәлифдир. Һәтта, ајрыча көтүрүлмүш бир синифдә, мәсәлән, X синифдә лирик, епик, епик-лирик, драматик әсәрләр бир гајда олараг бир-бирини әвәз едир.

Мүхтәлиф жанрлар да тәбии олараг мүхтәлиф дил вә үслуб хүсусијјәтләри доғурурлар.

4) Нәһајәт, фәрди үслубларын да олдуғу унудулмамалыдыр. Тәсадүфи дејилдир ки, чох вахт «Фүзулинин дили», «Сабирин дили», «Чаббарлынын дили», «С. Вурғунун дили», «Р. Рзанын дили» кими ифадәләр ишләдирик. Ајдын мәсәләдир ки, һәр јазычынын өз дили јохдур. Анчаг фәрди үслубу, даны-

шыг тәрзи вардыр. Бу мәсәләләр бәдии тәһлил заманы изаһ едилиб ајдынлашдырылмалыдыр.

Гејд етмәк лазымдыр ки, бүтүн гүдрәтли сәнәткарлар һәмишә сөзә бөјүк тәләбкарлыгла јанашмышлар. Низами сөзүн су кими ләтафәтиндән данышмыш, Фүзули сөзә ајрыча гәзәл һәср етмишдир. Л. Толстој «Һәрб вә сүлһ», «Анна Каренина» романларынын ајры-ајры фәсилләрини 7—12 вариантда, «Дирилмә» әсәринин башланғычыны 20 вариантда ишләмишдир. М. Горки јарадычылығы «Сөз әзабы», С. Јесенин буну «Һиссләрин вә фикирләрин зүлмү», А. Блок «Чәһәннәм әзабы» адландырмышдыр. Академик В. Виноградов совет јазычыларынын II гурултајында бу мәсәләләрдән бәһс едәрәк демишдир: «Јазычынын өз әсәрләринин дили үзәриндә ишләмәси онун шәхси иши олмајыб, үмумхалг ишидир»*.

Дәрсдә бу мәсәләләрин өјрәнилмәси шакирдләрә ашағыдакы кејфијјәтләри ашыламаға хидмәт етмәлидир:

а) шакирдләр бәдии әсәрин ағыр јарадычылыг зәһмәти нәтичәсиндә јарандығыны өјрәнирләр.

б) онлар јазычы тәрәфиндән едилмиш дүзәлишләрин бәдии әсәрләрин дәјәринә һансы чәһәтдән тә'сир етдијини мүәјјән едирләр.

в) шакирддә өз кәләчәк јазыларынын дилинә тәләбкарлыгла јанашмаг хүсусијјәти тәрбијә олунур вә с.

Орта мәктәбдә әдәбијјат тәдрисини күнүн бәдии-естетик тәләбләри сәвијјәсинә галдырмаг үчүн јухарыда гејд олунан тәләбләри нәзәрә алмаг лазымдыр.

* Вопросы культура речи, М., 1955, сәһ. 53.

Сканировано с CamScanner

IV—VII СИНИФЛӘРДӘ НӘСР ДИЛИНИН ӨЈРӘДИЛМӘСИ

Билал МУРАДОВ
педагожи елмләр намизәди

Нәср дили заһирән садә көрүнсә дә өз дахили мәзмунуна көрә мүрәккәбдир. Нәср дилинин садәлији естетик садәликдир; бу исә примитивлик дејил, дәринлик, долғунлуг демәкдир, аз һәчмли «структур елементдә» «зәнкин дахили поетик мәзмунун» (В. Г. Белински) ифадә олунмасы демәкдир.

Бәли, нәср садәлик тәләб едир. Зәнкин фикир вә һиссләри садә шәкилдә ифадә етмәк исә истеʼдада мәхсус кејфијјәтдир.

Әкәр шеʼрдә тәрәннүм вә тәсвирләр, драмда диалог вә монологлар әсас јер тутурса, нәсрдә һәмин ифадә тәрзләри кениш тәтбиг едилмәклә јанашы, дикәр ифадә тәрзләриндә дә (мәсәлән, тәһкијәдән) ејни дәрәчәдә кениш истифадә олунур. Буну да нәзәрә алмаг лазымдыр ки, шеʼр вә драмын әсасыны тәшкил едән ифадә тәрзләри (тәрәннүм, тәсвир, диалог, монолог) нәср әсәрләриндә һәм форма, һәм дә мәзмунча дәјишиклијә уғрајыр, спесифик хүсусијјәтләрлә тәзаһүр едир.

Нәср дилинин данышыг дилинә ујғунлуғу, естетик садәлији, ифадә тәрзләри чәһәтдән зәнкинлији кими хүсусијјәтләри нитги инкишаф етдирмәк үчүн кениш имканлар јарадыр. Нәср әсәринин дилинин өјрәнилмәси нитгин, хүсусилә шифаһи нитгин лексик тәркибинин, интонасија зәнкинлијинин, ифадә вә чүмлә рәнкарәнклијинин артмасы, долғунлашмасы үчүн ән әлверишли васитәләрдән һесаб едилир.

IV—VII синифләрдә нәср әсәрләринә кифајәт гәдәр јер верилмишдир. 1972—1973-чү тәдрис илиндә һәмин синифләрдә 45 нәср әсәринин вә әсәрдән парчаларын тәдрисинә 106

саат вахт ајрылмышдыр. Хатырладаг ки, һәмин синифләрдә 50 нәзм әсәринин тәдриси үчүн 100 саат, 4 драм әсәринин тәдриси үчүн исә 15 саат нәзәрдә тутулмушдур. Програма дахил едилмиш нәср әсәрләринин хүсусијјәти дә әсасән гәнаәтләндиричидир.

Нәср дилинин әламәтләрини әһатә даирәсинә көрә ики група бөлмәк олар. Биринчи група аид әламәтләр ејни заманда шеʼр вә драм дилинә дә аиддир. Сөзләрин форма вә мәзмун чәһәтдән ујғунлашмасы, аһәнкдарлығы, номинал мәʼнадан әлавә мәзмун ифадә етмәси, бәдии мәтнмдән асылы олараг структурунун дәјишилмәси, бәʼзи интонасија чаларлыгларыбелә әламәтләрдәндир. Ајдындыр ки, һәмин әламәтләр јалныз нәср дилинин нүмунәләри әсасында дејил, бәдии дилин бүтүн үслубларынын өјрәдилмәси просесиндә мәнимсәдилир. Икинчи група аид әламәтләр исә әсасән нәср дилинә аиддир. Бунлар ашағыдакылардыр: а) данышыг дилинә ујғунлуг; б) естетик садәлик; в) хүсуси ифадә тәрзләри: тәһкијә вә тәсвир; г) спесифик структур дәјишиклији. Бунлар нәср үслубуна хас олдуғундан нәср дили нүмунәләри әсасында мәнимсәдилир.

Биз бурада јалныз икинчи груп әламәтләрин IV—VII синифләрдә өјрәдилмәси мәсәләләрини ајдынлашдырмаг истәјирик.

Нәср дилинин данышыг дилинә ујғунлуғу һәм лексик, һәм грамматик, һәм дә интонасија хүсусијјәтләриндә өзүнү көстәрир. Мәʼлумдур ки, бунлары бирдән-бирә, үмумиләшмиш шәкилдә шакирдләрә өјрәтмәк олмаз. Онлар ајры-ајры мөвзуларын тәдриси просесиндә, һабелә шакирдләрин дәрсдәнкәнар данышығына нәзарәт етмәклә, һәм дә даһа чох практик јолла өјрәдилмәлидир. Мәсәлән, сөзләрин нәср дилиндә нечә ишләдилмәсини ашағыдакы јолларла мәнимсәтмәк мүмкүндүр. Һәлә мәктәбәгәдәр дөврдә, һабелә I—III синифләрдә шакирдләрин охудуғу материалларын чохунда **иди, имиш** көмәкчи феʼлләри аид олдуғу сөздән ајрылыгда ишләнир. Шакирдләр онларын аид олдуғу сөзләрлә бирликдә ишләндијини дә билирләр. Лакин бунларын нә сәбәбә ики шәкилдә—һәм ајрыча, һәм дә битишик ишләнмәси шакирдләрә әсасән мәʼлум олмур. Буна көрә дә IV синифдә «Ағ атлы оғлан» нағылы тәдрис олунаркән мүәллим ушаглара белә бир суал верир: Ушаглар, билдијимиз кими, **иди, имиш** сөзләри адәтән башга сөзләрдән ајры јазылыр. Лакин инди өјрәндијимиз нағылда һә-

мин сөз битишик—**вармыш** шәклиндә јазылыб вә бирликдә јилир. Ким бунун сәбәбини изаһ едәр?

Шакирдләр мүәллимин рәһбәрлији алтында бу суалы ајдынлашдырмаг јолу илә белә бир үмуми рә'јә кәлирләр ки, нағылда сөзләр данышығда дејилдији кими ишләдилир.

Ч. Мәммәдгулузадәнин «Почт гутусу» (V синиф) һекајәсини кечәркән исә шакирдләрин диггәти Новрузәлинин дилиндә ишләнән «торба» (кисә), «нәчәлник», (началник), «чөјүр» (чевир), «кәтди» (кәндли), «дам-даш» (бина), «јорғунуму» (јорғунлуғуму), «урус» (рус), «чүрәтнән» (чүр'әтлә) кими сөзләрә чәлб олунур. Онлар әдәби дилдәки формалары илә мүгајисә едилир вә нә үчүн бу шәкилдә ишләнмәсинин сәбәби ајдынлашдырылыр.

Јахуд, Ч. Чаббарлынын «Фирузә» һекајәсини тәдрис едәркән мүәллим сорушур:

Мүәллим—Ким дејәр, Мәммәдин сәнәти (ихтисасы, пешәси) нәдир?

Шакирд—Мәммәд мүһәндисдир.

Мүәллим—Бәс, һансы саһәдә ишләјир? Буну онун дилиндә ишләнән һансы сөзләрдән билмәк олар?

Шакирд—Мәммәд нефт мә'дәнләринә кетмәсиндән данышаркән **кран, винт, компрессор, мотор** кими сөзләр ишләдир. Бу да онун нефт сәнајеси илә јахындан таныш олдуғуну билдирир. Елә бурадан билмәк олур ки, о, нефт машынлары мүһәндисидир.

Мүәллим—Доғрудур, Мәммәд машын мүһәндиси олдуғуна көрә, нефт сәнајесиндә истифадә олунан аваданлыглары јахшы танıјыр вә данышығында да онлара аид сөзләр ишләдир.

Бу гајда илә шакирдләрә кифајәт гәдәр фактик материал мәнимсәдилдикдән сонра белә бир үмумиләшдирмә апармаг олур ки, нәср әсәрләриндә һәр бир образ (истәр мүәллиф, истәрсә дә әсәрдә иштирак едән сурәт) өз билијинә, хасијјәтинә ујғун сөзләр ишләдир. Һәјатда нечә данышырларса, әсәрдә онларын нитги о чүр олур.

Әлбәттә, адамларын һәјатдакы шифаһи данышығы илә нәср әсәриндәки нитги арасында мүәјјән фәргләр вар. Лакин һәмин чәһәтләр IV—VII синиф шакирдләринә мәнимсәдилмир. Јалныз шакирдләр суал вердикдә, јахуд һәмин чәһәтлә-

ри изаһ етмәк зәруријјәти гаршыја чыхдыгда мүәллим ади шифаһи данышығ илә нәсрдәки образларын нитги арасындакы фәргли чәһәтләрә тохуна биләр.

Нәср дилинин әсас әламәтләриндән бири олан **естетик садәлијин** шакирдләрә мәнимсәдилмәси бир гәдәр чәтиндир. Чүнки бу әламәт кениш үмумиләшдирмә вә мүчәррәдләшдирмә нәтичәсиндә тәсәввүр едилир. IV—VII синиф шакирдләринин исә бу саһәдәки габилијјәтләри естетик садәлији гаврамаг сәвијјәсиндә олмур. Онларын јалныз бир гисми белә габилијјәтә маликдир. Бунунла бирликдә, јери кәлдикчә, дилин естетик садәлијинин бә'зи әламәтләринә даир изаһат вермәк, онлары шакирдләрин нәзәринә чатдырмаг лазымдыр. Һәм дә әсасән естетик садәлијин конкрет чәһәтләри, һисси гаврајышла әлагәдар чәһәтләри шакирдләрә мәнимсәдилмәлидир.

Абдулла Шаигин «Мәктуб јетишмәди» (V синиф) һекајәсиндә ашағыдакы парчаја диггәт јетирәк: «Әлләри вә ајаглары ган ичиндә, әлкүн вә биһал башыны галдырды». Бу, заһирән чох садә ифадәдир, сөзләр дә адидир («биһал»дан башга). Лакин онларын бир-бири илә әлагәјә кирәрәк һамысынын бирликдә ифадә етдији мәзмун нә гәдәр зәнкин вә долғундур! Биз һәмин чүмләјә дәриндән диггәт јетириб онун мәзмунуну дәрк етмәјә чалышдыгда тәсәввүрүмүздә чох парлаг, ејни заманда дәһшәтли, һисс вә дүшүнчәмизи тәлатүмә кәтирәчәк бир мәнзәрә чанланыр: узагларда гојуб кәлдији аиләсиндән өтрү үрәји әсән, лакин онлары көрмәјә, јахшы доландырмаға имканы олмајан зәиф, көмәксиз, һәлим тәбиәтли инсан өз ганына булашмышдыр; о, јыхылдығы јердән ајаға дурмаға белә тагәтсиздир...

Јахуд, дикәр бир кичик парчаја нәзәр салаг: «Гуламрзанын мәнзилинә јетишди. Гапы бағлы иди. Гәмкин вә фикирли бир һалда дөндү». Јенә заһирән ади садәлик! Бунунла бирликдә, Гурбанын әһвалы, онун мүәјјән андакы вәзијјәти нечә дә ајдын вә тә'сирли ифадә олунмушдур! Биз бу ајдынлығы вә тә'сирлилији изаһ етмәкдә ачизик. Лакин ону бүтүн варлығымызла дујуруг.

Нәср дилиндәки естетик садәлији елми әсасларла IV—VII синиф шакирдләринә мәнимсәтмәк мүмкүн дејил, јалныз мүәјјән үсул вә пријомларла биз онларын диггәтини белә садәлијә чәлб едиб, конкрет һисси гаврајышла әлагәдар чәһәтләри дујдура биләрик, бә'зи һалларда исә мүәјјән чәһәти изаһ

5. Сифариш 4604

етмәк дә олар. Бу мәгсәдлә синфә, јахуд мүәјјән шакирдл
белә суаллар верилир:

Мүәллим—Гурбан јıхыларкән јазычы онун вәзи
тини һансы чүмләләрлә әкс етдирир? Һәмин парчаны та
охујун (шакирдләр мүвафиг парчаны тапыб охујурлар).

Мүәллим—Бу парчада һансы сөз вә ифадәләр Гур
нын ағыр вәзијјәтини парлаг шәкилдә көстәрир?

Шакирд—Ашағыдакы сөз вә ифадәләр Гурбанын в
зијјәтини парлаг шәкилдә көстәрир: «Әлләри вә ајаглары г
ичиндә, өлкүн вә биһал башыны галдырды». «Солғун додаг
рындан бүтүн әзаб вә гәмләринә тәрчүман олан бир «оф» у
ду».

Јухарыда мисал кәтирдијимиз икинчи парча әтрафын
белә иш апармаг олар:

Мүәллим—Бу чүмләләри охујун: «Гуламрзанын м
зилинә јетишди. Гапы бағлы иди. Гәмкин вә фикирли бир һ
да дөндү». Онларда ифадә олунан фикри өз сөзләринизлә 5-6 чүмләдә јазын.

Шакирдләр ашағыдакы вариантлары јазырлар:

1) «Гурбан өз јерлиләри Гуламрзанын евинә чатды. Га
пыны итәләди, ачылмады. Гапыны дөјдү, лакин ичәридән с
кәлмәди. Бир дә гапыны дөјдү вә Гуламрзаны чағырды. Бу д
фә дә ичәридән сәс кәлмәди. Гурбан дилхор олду. Бурадан һ
ра кедәчәјини фикирләшмәјә башлады. Сонра кери гајытды».

2) «Гурбан Гуламрза јанајан евә чатды. Көрдү ки, гапы
ја гыфыл вурулуб. Демәли, Гуламрза евдә јох иди. Онун гә
кинлији артды. Фикирли һалда кери гајытды».

3) «Гурбан Гуламрзанын евинә кетди. Көрдү ки, га
бағлыдыр. Дилхор олду. Бир гәдәр кәзләди. Сонра фикир
фикирли керијә гајытды».

Бу вариантлары охудугдан сонра шакирдләрә белә б
суал верилир: Ким дејәр, бу парчаларын һансы тә'сирлиди
Шакирдләр чаваб верирләр ки, јазычынын ишләтдији вари
даһа тә'сирлидир.

Мүәллим јекун вуруб дејир ки, демәли, тә'сирли даны
маг үчүн һеч дә чох сөз ишләтмәк, јахуд фикри дәгигли
билдирмәк әсас шәрт ола билмәз. Бунун үчүн әсас шәрт х
ниш фикри аз вә тутарлы сөзләрлә ифадә етмәкдир.

Әсәрин мәзмунундан вә јазычынын мәгсәдиндән асылы олараг **тәһкијә** епик, лирик вә драматик планда олур. IV—VII синифләрдә тәһкијәнин бу типләрини шакирдләрә һәртәрәфли вә дәриндән өјрәтмәк мүмкүн дејил. Шакирдләрин диггәтини онларын бә'зи әламәтләринә чәлб етмәклә кифајәтләнмәк олар. Бу мәгсәдлә ашағыдакы шәкилдә иш апармаг мүмкүндүр.

Мүәллим ја өзү мүвафиг тәһкијә парчасыны шакирдләрә көстәрир, јахуд да ону шакирдләрә тапдырыр. Сонра суал-чаваб вә ја да мүвафиг сөзләри сечдириб јаздырмаг јолу илә һәмин парчада лирик, епик, драматик, јахуд јумористик сөз вә ифадәләрдән һансынын үстүн олдуғуну шакирдләрин нәзәринә чатдырыр. Бу мәгсәдлә белә тапшырыглар верилир: «Бу парчадакы јумор ифадә едән сөз вә ифадәләри тапыб дәфтәринизә јазын; охудуғунуз парчадан образларын һиссләрини, әһвалыны билдирән сөзләри тапыб алтындан хәтт чәкин. Бу парчадакы кәркинлик ифадә едән сөз вә ифадәләри көстәрин».

Нәср әсәрләриндәки **тәсвирләри** шакирдләр нисбәтән јахшы гаврајырлар. Бу да тәбиидир. Тәсвирләр ајдын мәнзәрәләр, образлар јарадыр вә конкрет олдуғуна көрә даһа чох мараг доғурур; о, гавранылмагдан өтрү мүрәккәб вә кәркин фикри, һисси әмәлијјатлар тәләб етмир. Елә буна көрә дә IV—VII синифләрдә тәсвирләрин өјрәнилмәсинә кениш јер верилир. Тәсвирләр објектә көрә мүхтәлиф олур. Образларын харичи көрүнүшүнүн тәсвири (портрет), тәбиәт тәсвири (пејзаж), һадисәләрин (јағыш, јанғын, мүһарибә сәһнәси вә с.) тәсвири, образын фәалијјәт көстәрдији мүһитин (отағын, күчәнин вә саир) тәсвири, мүәјјән бир әшјанын (машынын, бинанын, јолун вә с.) тәсвири. Тәсвирләр ејни заманда, тәһкијә кими, мүхтәлиф тәрздә (јумористик, лирик, епик, драматик вә с.) ола биләр. Тәсвирләрин дикәр хүсусијјәтләри дә вар. Онлар чох заман мүстәгил мәгсәд күдмүрләр, әсәрдәки дикәр компонентләрин—идејанын, образларын характеринин ачылмасына хидмәт көстәрирләр.

Тәсвирләрин, демәк олар, бүтүн бу әламәтләри IV—VII синифләрдә тәдричән, шакирдләрин јаш вә билик хүсусијјәтләринә ујғун гајдада өјрәдилир. Мәсәлән, IV синифдә тәсвирин објектә көрә нөвләри әтрафында иш апарылыр. Шакирдләрин диггәти әсасән тәсвирин бу хүсусијјәти илә бағлы олан әламәтләрә чәлб едилир. Бу чәһәтдән IV синфин дәрслијиндә

Сканировано с CamScanner

мәтнләрин сонунда верилмиш суал вә тапшырыглар чох әлверишлидир: Нағылда гыш вә јаз нә шәкилдә көстәрилир (Һ. Х. Андерсен, «Илин әһвалаты»). Күнәшин доғмасыны мүшаһидә един вә бағышладығы тә'сири данышын (М. Горки, «Сәһәр»). Азәрбајҹанын көзәллијин тәсвир олунан һиссәни һекајәдән сечиб дәфтәринизә јазын (А. Шаиг, «Көч»). Һекајәдә илин һансы фәсли тәсвир олунур? Буна һекајәдән мисаллар көстәрин (И. Әфәндијев, «Шәһәрдән кәлән овчу»). Дағларын тәсвиринә аид олан һиссәни сечиб дәфтәринизә јазын (М. Ибраһимов, «Гырмызы галстук»). Һава шәраити нечә иди? (Ә. Әскәров, «Дәниз буруғунда»).

Сонракы синифләрдә тәсвирин дикәр нөвләри, тәрзи (лирик, епик, јумористик, драматик планда олмасы) әсәрин дикәр компонентләри илә әлагәси, бәдии вәзифәси вә с. изаһ едилиб өјрәдилир.

Нәср дилинә аид спесифик ҹәһәтләрдән бири дә **сөз, ифадә вә ҹүмләләрин ади структурунун нәсрин ганунларына ујғун олараг дәјишдирилмәсидир.** Структур дәјишиклији дедикдә, биз морфемләрин, сөзләрин, ҹүмләләрин бир-биринә ади нормал әлагәсинин, һабелә грамматик гајдаларын бәдиилик тәләбләринә ујғун олараг гәсдән позулмасыны нәзәрдә тутуруг. Ше'рдә бу позулма мүвафиг ритм, аһәнкдарлыг, вәзн јаратмаға, онлары сахламаға, драмда образларын характеринин мүәјјән ҹәһәтини ифадә етмәјә хидмәт етдији һалда, нәср әсәриндә мүәјјән сөзүн ифадә етдији мә'нанын даһа габарыг ифадәсинә, онун хүсуси интонасија илә тәләффүз олунмасына, һабелә мүвафиг сөз, ифадә вә ҹүмләнин мәзмунунун долғунлашыб, әлавә мә'на вә һиссләрлә зәнкинләшмәсинә хидмәт едир, бә'зән онларын мә'насына лирик, драматик, јумористик, сатирик рәнк верир.

Ади гајдаларын гәсдән позулмасы һәм сөзләрдә, һәм ифадәләрдә, һәм дә ҹүмләләрдә мүшаһидә едилир. Мәсәлән, Ч. Мәммәдгулузадәнин «Почт гутусу» һекајәсиндә Новрузәлинин дилиндә ишләнән нәчәлник (началник), чөјүр (чевир), кәтди (кәндли), чүрәтнән (чүр'әтлә), һавахт (нә вахт) сөзләринин гурулушундакы дәјишикликләр гәсдән едилмишдир. Һәмин дәјишикликләр сөзләрин ишләндији мәгамда тәбии олмасыны, өз лүғәти мә'наларындан әлавә, Новрузәлинин һәјат-

натурасынын дүзкүн, сәрраст екс олунмасыны шәртләндирир, ејни заманда, Новрузәлинин характеринин мүәјјән ҹизкиләрини ифадә едир.

Нәср дилинин өзүнәмәхсус **интонасија** әламәтләрини дә шакирдләрә өјрәтмәк лазымдыр. Интонасијаны бир сыра васитәләр јарадыр: вурғу (мәнтиги вә бәдии), пауза, нитгин сүр'әти, сәсин учалмасы-алчалмасы, емосионал тону (тембри) вә с. Конкрет нитгин хүсусијјәтиндән асылы олараг интонасија онларча вариантда тәзаһүр едир.

Әлбәттә, IV—VII синифләрдә бүтүн бу инҹәликләри өјрәтмәк мүмкүн дејил. Һәмин синифләрдә интонасијанын јалныз мүәјјән ҹәһәтләрини, хүсусилә мәзмуна ујғун интонасија илә (лирик мәзмуну бир гәдәр һәјәҹанла, епик мәзмуну сакитҹәсинә, јумористик мәзмуну тәмкинли вә сојуггaнлы) охумаг; рәғбәт, нифрәт, һејрәт, кинајә вә с. һиссләри ифадә етмәк кими баҹарыглар өјрәдилмәлидир.

ӘДӘБИЈЈАТ ДӘРСЛӘРИНДӘ ТЕЛЕВИЗИЈА ВЕРИЛИШЛӘРИНДӘН ИСТИФАДӘ

Нәриман **ОРУЧӘЛИЈЕВ**
Нахчыван Мүәллимләри Тәкмилләшдирмә Институтунун штатданкәнар методисти

Мави екран мадди аләмә, биликләр сәлтәнәтинә, һәјатын мә'на вә көзәлликләринә ачылмыш елә бир сеһрли пәнчәрәдир ки, ону һеч бир васит әвәз едә билмәз. О, милјонларла тамашачысы олан ән нәһәнк аудиторијаны идарә едә билир.

Телевизија бизи әһатә едән мадди аләм һаггында ән гијмәтли мә'лумат мәнбәји, шакирдләрин мә'нәви аләминә тә'сир едән ән күчлү васитәдир.

Тәдрис телевизија верилишләри һәм күндүз дәрс заманы, һәм дә дәрсдәнкәнар вахтларда, ахшамлар тәшкил олунур. Ахшам верилишләри әсасән ев тапшырыгларынын ичрасында шакирдләрә көмәк етмәк, онларын дүнјакөрүшүнү, фәннә, мөвзуја марағыны артырмаг мәгсәдилә трансләасија едилир. Верилиш мәзмунуна вә вахтына көрә мәктәбдә тәдрис олунан материала мувафиг олур. Мөвзунун мәзмунундан, хүсусијјәтиндән вә гаршыја гојулмуш педагожи мәгсәддән асылы олараг, дәрсдәнкәнар вахтларда тәшкил едилмиш белә верилишләр мүхтәлиф формаларда тәдрис телевизија филмләринин нүмајиши, телевизија тамашасы, мүһазирә, екскурсија вә с. формада апарылыр.

Тәдрис телевизија верилишләриндән истифадә ашағыдакы һалларда даһа зәруридир:

а) мәктәб програмына јени фәнн, јени мөвзу әлавә едилдикдә;

б) мөвзу тәдрис едиләркән, кедилмәси чәтин олан објектләри көрмәјә еһтијач олдугда (бүтүн јазычыларын

һәјат вә јарадычылығыны тәдрис едәркән буна еһтијач олур);

в) тәкрар дәрсләрдә кениш материалы гыса мүддәтдә тәкрарламаға еһтијач олдугда;

г) чәтин мөвзуларын тәдриси заманы мүәллимин телемүәллимә—тәчрүбәли методист вә алимә еһтијачы олдугда.

Телевизија верилишләри мәктәбләримиздә әдәбијјат тәдриси просесиндә тәдбиг олунан техники тә'лим васитәләринин дикәр нөвләриндән дидактик имканлары илә фәргләнир. Бу васит ашағыдакы дидактик имканлара маликдир:

1. Ади шәраитдә билавасиҭә мүшаһидә едилә билмәјән, әлчатмаз чисим, һадисә вә просесләри синиф отағында нүмајиш етдирир.

2. Мүәллим вә шакирдин тә'лим әмәјини јүнкүлләшдирир. Мүәллими әјани васит һазырламагдан, ону нүмајиш етдирмәкдән вә дикәр ишләрдән азад едир, зәиф шакирдләрлә фәрди ишләмәк имканыны артырыр.

3. Лазыми објектләри динамик һалда вә инкишафда нүмајиш етдирир.

4. Мүәллимин билавасиҭә рәһбәрлији олмадан да шакирдләр дәрсдән сонра, истираһәт вә тә'тил күнләриндә евдә дә баха билирләр.

5. Өлкәмизин мүхтәлиф шәһәрләриндә кечирилән ушаг топланышларында, әдәби мәчлисләрдә вә дикәр тәдбирләрдә шакирдләрин «иштиракыны» тә'мин едир.

6. Дәрсин мүәјјән мәрһәләсиндә мүәллими әвәз едә билир.

7. Телевизија верилишләри шакирдләри билавасиҭә јазычыларын һәјаты, ичтимаи мүһити, иш отаглары, ајры-ајры әдәби гәһрәманларын һәјаты илә даһа әтрафлы таныш етмәк үчүн онларын көзү өнүндә објектив һәјат шәраити јарадыр. О, јазычыларла вә дикәр көркәмли шәхсләрлә шакирдләрин «көрүшүнү» тәшкил едир.

Әдәбијјат тәдриси просесиндә телевизија верилишләриндән һәм дәрс мәшғәләләриндә, һәм дәрсдәнхарич мәшғәләләрдә, һәм дә ев тапшырыглары вермәклә истифадә олунур.

Телевизија верилишләриндән дәрс мәшғәләләриндә әдәбијјат програмына мувафиг тәшкил олунмуш хүсуси тәдрис характерли верилишләр трансләасија едилән заман истифадә олунур. Һәләлик республикамызда Азәрбајчан әдәбијјатына һәср олунмуш хүсуси тәдрис телевизија верилишләри тәш-

Сканировано с CamScanner

кил едилмир. Она көрә дә дәрс мәшғәләләриндә бу васитәдән истифадә етмәк мүмкүн дејил; лакин синифдәнхарич мәшғәләләрдә вә ев тапшырыглары формасында истифадә етмәк олур вә бу, чох сәмәрәли нәтичәләр верир. Лазым кәлдикдә бә'зи тәдрис әһәмијјәти олан телевизија верилишинин мәтнини мүәллим магнитофон лентинә јазыб мәктәбин фонотекасында сахлаја вә истәдији вахт дәрсдә истифадә едә биләр.

Телевизија верилишләриндән сәмәрәли истифадә етмәк үчүн мүәллим һәфтәлик програмы изләјир. «Мәктәбә көмәк» серијасындан олан вә дикәр тәдрис әһәмијјәтли верилишләрин адыны вә вахтыны мүәјјәнләшдирир, верилиш һаггында програмда аннотасија верилибсә, онунла таныш олур.

Телевизија верилишинә дәрсдән сонра мәктәбдә коллектив бахыш тәшкил едиләрсә, верилиш башламамышдан әввәл мүәллим онун һаггында гысача изаһат верир вә шакирдләрин гаршысында конкрет суалларла тапшырыг гојур. Верилишин кедиши просесиндә мүәллим јери кәлдикдә шакирдләрин диггәтини истигамәтләндирмәк вә фикри фәаллығыны артырмаг мәгсәдилә репликалар вермәлидир.

Верилиш гуртардыгдан сонра мүәллим шифаһи суал-чаваб апармагла ону тәһлил едир вә лазым кәлдикдә 3—4 суал јаздырыб һәмин суаллара евдә кениш чаваб јазмаларыны тапшырыр. Верилиш барәдә белә шифаһи вә јазылы сорғулар шакирдләри верилиши даһа диггәтлә изләмәјә тәһрик едир.

Әдәбијјат тәдриси просесиндә телевизија верилишләри үзрә ев тапшырыглары вериләркән ашағыдакы мәгсәдләрдән истифадә етмәк олур:

1) кечмиш материаллары тәкрарламаг мәгсәдилә;

2) тәдрис едилән тә'лим материалынын даһа дәриндән мәнимсәдилмәсинә көмәк мәгсәдилә. Белә верилишләрән чох «Мәктәбә көмәк» серијасындан олур.

3) кәләчәкдә тәдрис олуначаг материалларын мәнимсәнилмәсини асанлашдырмаг мәгсәдилә. Белә верилишләр әсасән, күтләви характер дашыса да, тәдрис үчүн әһәмијјәтлидир;

4) шакирдләрин әдәбијјат вә еләчә дә инчәсәнәтин ајры-ајры саһәләри һаггындакы билик вә көрүш даирәләрини артырмаг мәгсәдилә олан верилишләр;

5) синифдәнхарич тәдбирләрин јүксәк сәвијјәдә кечирилмәси үчүн.

Телевизија верилишләриндән һәр һансы мәгсәдлә истифадә едиләрсә едилсин, мүәллим ев тапшырығы вермәздән әввәл верилишин вахтыны вә мәгсәдини мүәјјәнләшдирмәлидир.

Биз Нахчыван рајонундакы Чәһри кәнд орта мәктәбинин IX синиф шакирдләринә «Өлүләр» комедијасына даир телевизија верилиши үзрә ев тапшырығы вердик. Верилиш, һәмин мөвзу тәдрис олунандан сонра М. Әзизбәјов адына Азәрбајчан Дөвләт Академик Драм Театрындан трансљасија едилди.

Шакирдләрә тапшырдыг ки, верилишин сизә нечә тә'сир бағышладығыны, әсәрин мөвзусу, идејасы, композисијасы, ајры-ајры персонажларын характер хүсусијјәтләри вә онларын кечирдикләри мүхтәлиф һиссләрин мүәјјәнләшдирилмәсиндә нә кими рол ојнадығыны сорушачағыг. Ушагларын диггәтини әсас мәсәләләрә јөнәлтмәк, мәгсәдли мүшаһидә апармаларыны тә'мин етмәк үчүн белә бир мүшаһидә планы да јаздырдыг:

1. Верилиш сизә нечә тә'сир бағышлады?

2. Әсәрин мөвзусу вә идејасы һаггында һансы јени мә'луматы алдыныз?

3. Шејх Нәсруллаһ сурәтинин һансы јени характер хүсусијјәтләрини өјрәндиниз?

4. Искәндәр сурәтиндә һансы јени кејфијјәтләри ашкар етдиниз?

5. Роллары ојнајан актјорларын ифачылыг хүсусијјәтләри һаггында сизин рә'јиниз?

Шакирдләр верилишә бахдыгдан бир күн сонра, дәрсдәнкәнар вахтда верилиши бирликдә тәһлил етдик. Мүсаһибә заманы шакирдләрин вердији чаваблардан ајдын олду ки, телевизија верилиши онларын «Өлүләр» комедијасы һаггында дәрсдә алдыглары билији дәринләшдирмишдир. Мә'лум олду ки, белә верилишләр шакирдләрин биликләринин дәринләшдирмәклә јанашы, онларын рабитәли нитгини, театр сәнәти һаггында тәсәввүрләрини вә саир кејфијјәтләрини дә инкишаф етдирир.

Шакирдләрин вердији чаваблардан бир нечәсини мисал кәстәририк.

IX синиф шакирди А. Һәсәнов верилиш һаггында өз рә'јини белә билдирди:

— Мән «Өлүләр» әсәрини охумушам. Әсәрин мәркәзи сурәтләриндән олан Искәндәр вә Шејх Нәсруллаһын, бу ики идеја дүшмәнинин әсас характер хүсусијјәтләрини билирдим.

Сканировано с CamScanner

Лакин верилишә бахдыгдан сонра онларын характер хүсусиј-јәтләри мәнә инчәликләринә гәдәр ајдын олду; мән әсәри оху-јаркән онлары дуја билмәмишдим. Онларын харичи көркәми, данышыг тәрзи, сәсләринин аһәнки, дүшдүкләри психоложи һаллары мүвафиг мусиги сәдалары, бу ики сурәт һаггында тәсәввүрләрими артырды вә тамамлады. Мән Шејх Нәсрулла-һын «өлүләр» аләминдәки фырылдагларыны билавасиһә мү-шаһидә етдим. Тамашаја бахдыгча мәним Искәндәр һагты-дакы тәәссүф һиссләрим артды. Нә үчүн бу «өлүләр» мүһи-тиндә Искәндәрин сәсинә сәс верән олмасын? Нә үчүн о, өзүнә мәсләк вә идеја досту, јолдашы тапа билмәсин? Дәрин дүшүн-дүкдә бунун сәбәбини јенә дә ичтимаи гурулушда, ичтимаи мүһитдә ахтармалы вә көрмәли олдум.

X синиф шакирдләриндән Р. Нифтәлијев исә өз рә'јини белә сөјләди:

— Мән әсәри охујаркән орада тәсвир олунан ичтимаи мү-һити, һадисәләри башга чүр тәсәввүр едирдим. Дүшүнүрдүм ки, Искәндәр нә үчүн һәгигәти өз әтрафындакылара изаһ едә билмир. Тамашадан мәнә ајдын олду ки, доғрудан да Искән-дәр зүлмәт сәлтәнәтиндә тәк бир улдуз кимидир. Шејх Нә-сруллаһын бахышларындан, һәрәкәтләриндән, данышыг тәр-зиндән онун чүрүк мә'нәвијјатыны ајдын охумаг олурду. Хү-сусилә о, Шејх Әһмәдлә тәкликдә данышаркән фырылдагчы, ријакар, әхлаг дүшкүнү олдуғу өзүнү ашкар көстәрирди. Ди-рилтмәк үчүн өлән адамларын сијаһысынын тутулмасыны көстәрән сәһнә «өлүләр» аләми һаггында дүрүст тәсәввүр ја-радыр. Мән инди даһа ајдын билдим ки, Ч. Мәммәдгулуза-дә белә бир мүһитдә јашајанлары нә үчүн «өлүләр» адлан-дырмышдыр.

Биз М. Мүшфигин јарадычылығына һәср олунмуш «Му-сигили әдәби верилиш», «Үфүгләрдән-үфүгләрә», М. Сән'ани-јә һәср едилмиш «Сәһнә усталарымыз», Ү. Һачыбәјовун «Әсли вә Кәрәм» операсына һәср едилмиш «Опера сәнәти тарихи-миздән» вә с. үзрә дә ев тапшырыглары вермишик.

Тәчрүбә көстәрир ки, шакирдләр белә ев тапшырыглары-ны хүсуси марагла јеринә јетирир вә мүзакирәдә фәал иштн-рак едирләр. Јалныз шакирдләри бу ишә алышдырмаг лазым-дыр. Онлар илк тапшырыглар заманы верилишләр һаггында нәтичәләр чыхармаг вә рә'ј сөјләмәкдә чәтинлик чәкирләр. Лакин бу иш мүәллимин билавасиһә мүдахиләси илә бир нечә дәфә тәшкил едилдикдән сонра асанлашыр. Һәтта, елә һаллар

олур ки, шакирдләр өзләри мүәллимин тапшырығы олмадан белә, мүхтәлиф мәзмунлу әдәби верилишләрә бахырлар вә је-ри кәлдикдә верилиш һаггында мүстәгил фикир сөјләјә би-лирләр.

Белә мүзакирәләр шакирдләрдә охудуглары әсәрләрдән дүзкүн нәтичәләр чыхармаг, мүстәгил фикир сөјләмәк бачары-ғыны да хејли инкишаф етдирир ки, бу да әдәбијјат тәдриси-нин гаршысында дуран мүһүм вәзифәләрдән биридир.

Телевизија верилишләри үзрә ев тапшырыгларыны чох тез-тез вермәк мәсләһәт дејил. Тәчрүбә көстәрир ки, ев тап-шырыглары тез-тез верилдикдә онларын сәмәрәси аз олур. Елә етмәк лазымдыр ки, телевизија верилишләри үзрә ев тап-шырыгларынын үмуми һәчми үчдән артыг олмасын.

Тәдрис телевизија верилишләринин ән әлверишли имкан-ларындан бири јазычыларла шакирдләрин «көрүшүнү» тәш-кил етмәкдир. Шакирдләр охудуглары әсәрләрин мүәллифлә-рини, һәјат вә јарадычылыгларыны, өјрәндикләри јазычыла-ры екранда көрдүкдә, онларын чанлы сәсини ешитдикдә, һә-рарәтли нәфәсини дујдугда дәриндән тә'сирләнирләр. Онла-рын өз һәјаты, јарадычылыг планлары вә с. һаггында сөһбәт-ләри бөјүк тәрбијәви тә'сирә малик олур.

Тәәссүфлә гејд етмәк лазымдыр ки, Азәрбајчан телевизи-ја студијасы һәлә дә өз һүдудсуз аудиторијасынын дидактик имканларындан лазыми сәвијјәдә истифадә етмир. Тәдрис ха-рактерли, хүсусән, «Мәктәбә көмәк» серијасындан олан вери-лишләри аз тәшкил едир. Тәшкил олунмуш тәдрис характерли верилишләр бә'зән гүсурлу олур. Мәсәлән, С. Вурғунун «Му-ған» поемасы үзрә «Мәктәбә көмәк» серијасындан олан вери-лишдә мүәллим чәркә илә отурмуш бир нечә шакирдлә поема үзрә мүсаһибә апарыр. Сонра да поема әсасында чәкилмиш 2—3 кадр нүмајиш етдирилир. Верилиш чох сүн'и көрүнүр. Истәр «Мәктәбә көмәк» серијасындан, истәрсә дә дикәр тәд-рис характерли верилишләр стабил күн вә саатларда тәшкил едилмәдији үчүн тә'лим вә тәрбијә ишләриндә онлардан сә-мәрәли сурәтдә истифадә етмәк имканы хејли азалыр.

Фикримизчә, әдәбијјат фәнни үзрә «Мәктәбә көмәк» се-ријасындан олан верилишләр ашағыдакы кими тәшкил едил-сә даһа фајдалы олар.

1. Тәдрис характерли верилишләр үчүн стабил күн вә саатлар да тәшкил едилсин.

Сканировано с CamScanner

2. Тәдрис характерли верилишләрин аннотасијалы програмы һазырланыб ән кечи 1—2 ај әввәл мәктәбләрә көндәрилсин (иши планлашдырмаг үчүн бу чох вачибдир).

3. Мүәјјән бир јазычынын һәјат вә јарадычылығына һәср олунмуш телевизија верилиши тәхминән һәмин јазычынын һәјат вә јарадычылығы тәдрис олунан күнләрдә тәшкил едилсин.

4. Һәр һансы бир тәдрис характерли верилишин мәтни јахшы ифачылыг габилијјәтинә малик олан, камеранын вә микрофонун гаршысында сәрбәст данышa билән јүксәк ихтисаслы шәхсләр вә ја әдәбијјат мүәллимләри охусун.

5. Һадисә вә әһвалат һаггында бир аз мә'лумат верилдикдән сонра һәмин һадисә вә әһвалат екранда әкс етдирилсин.

6. Јазычыларын тәдрис характерли чыхышлары мүмкүн гәдәр тез-тез тәшкил едилсин.

7. Верилишләрин сонунда шакирдләрә суал вә тапшырыглар верилсин. Белә тапшырыглар шакирдләри нөвбәти верилишләрә даһа мараг вә диггәтлә бахмаға тәһрик едир.

ӘДӘБИЈЈАТ ДӘРСЛӘРИНДӘ ТӘКРАР ЗАМАНЫ ӘДӘБИ ӘН'ӘНӘЛӘРИН ӨЈРӘДИЛМӘСИ ЈОЛЛАРЫ

Нәриман ӘЛИЈЕВ
Зәнкилан шәһәр орта мәктәбин әдәбијјат мүәллими

Әдәбијјат дәрсләриндә билимкләрин мөһкәмлијинә наил олмаг үчүн системләшдиричи тәкрарланманын ролу бөјүкдүр. Көчиләни кетдикчә артан сәвијјәдә, һәм дә арасыкәсилмәдән вә мүнтәзәм сурәтдә тәкрарламаг вачибдир. X синифдә шакирдләри совет әдәбијјатына аид јени материалла таныш едәркән, мән һәмишә онлара классик вә мүасир шаирләрин епик әсәрләрини, бунларын арасында мөвчуд олан әлагәләри, чанлы, мүтәрәгги әдәби ән'әнәләрлә бағлы олан новаторлуг мәсәләләрини мүшаһидә етмәји тапшырырам. Бундан башга, онлары нәтичәләр чыхармаға вә үмумиләшдирмәләрә, башлыча идејаны дәрк етмәјә, онун әсасында бүтүн тә'лим материалыны системләшдирмәјә, билимкләри фәлсәфи, естетик чәһәтчә дүшүнүб гаврамаға доғру апарырам.

Јени програма әсасән орта мәктәбин VIII синфиндә Азәрбајчан классик әдәбијјатындан Низаминин «Хосров вә Ширин», «Искәндәрнамә», Фүзулинин «Лејли вә Мәчнун», рус классик әдәбијјатындан А. С. Пушкинин «Јевкени Онекин», дүнја әдәбијјатындан Ә. Фирдовсинин «Шаһнамә»синдән «Рүстәм вә Сөһраб» дастаны, IX синифдә М. Ф. Ахундовун «А. С. Пушкинин өлүмү һаггында Шәрг поемасы» әсәрләри тәдрис олунур. X синифдә һәмин мөвзулары классик әдәби ирсин ән јахшы нүмунәләри кими вә онлардан кәлән чанлы ән'әнәләрин Азәрбајчан совет епик ше'римизин инкишафы илә бағлылығыны (Ч. Чаббарлынын «Гыз галасы», Һ. Чавидин «Азәр», С. Вурғунун «Комсомол» поемасы, «Муған»,

«Зәнчинин арзулары», «Ајкүн», М. Рәһимин «Өлмәз гәһрәман», «Ленинград көјләриндә», С. Рүстәмин «Јахшы јолдаш», «Гафурун гәлби», Р. Рзанын «Алманија», «Һилал», «Ленин» поемалары) дәриндән мәнимсәтмәк үчүн системләшдиричи вә үмумиләшдиричи тәкрарламаја кениш јер верирәм вә бунунла да һәм әввәлки илләрдә кечилән материаллар үзрә унутманын гаршысыны алыб, унудуланлары бәрпа етдирмәклә јанашы, һәм дә шакирдләрин әдәбијјат фәнниндән алдыглары биликләрини тәкмилләшдирир, зеһни габилијјәтләрини инкишаф етдирирәм. Бунунла да мүсбәт образларын характерик хүсусијјәтләринин шакирдләрин мә'нәви, әхлаги вә идеја-сијаси тәрбијәсинә тә'сир етмәсинә наил олмаға чалышырам.

X синифдә әдәбијјатдан ичмал мүһазирәләри үчүн материал сечәркән јени материалы әввәлләр кечилмиш материалла тутушдурурам. Мәсәлән, «Сәмәд Вурғунун поемалары» мөвзусуну кечәркән Низаминин, Фүзулинин, Пушкинин поемаларыны тәкрар едирәм. Сәмәд Вурғунун поемаларында тәсвир вә тәрәннүм олунан вәтәнпәрвәрлик, һуманизм, бејнәлмиләлчилик, әмәк вә әмәк гәһрәманларынын тәрәннүмү, характер јаратмаг, тәбиәт тәсвири кими хүсусијјәтләри Низаминин, Фүзулинин, М. Ф. Ахундовун епик әсәрләриндәки ејни хүсусијјәтләрлә тутушдуруб мүгајисә едирәм вә һәмин мәсәләләрин совет епик поезијасында јени кејфијјәтлә ифадә едилдијини мисалларла этрафлы изаһ едирәм. Фактлары үмумиләшдирмәк, тарихилији нәзәрә алмаг, мүгајисәләрдән вә әдәби гәһрәманларын характери һаггында дүзкүн нәтичәләр чыхармаг бачарығыны шакирдләрә ашыламаг үчүн ашағыдакы суаллардан истифадә едирәм. Мәсәлән: «Классик епик ше'рдә вә совет поемаларында ифадә олунан вәтәнпәрвәрлик, һуманизм, бејнәлмиләлчилик һансы хүсусијјәтләринә көрә фәргләнирләр?», «Әдәби гәһрәманларын характериндә һансы кејфијјәт фәргләри вардыр?», «Совет шаирләри классик ирсдән вә әдәби ән'әнәләрдән нечә истифадә едирләр?», «Һансы әдәби ән'әнәләр јашајыр вә новаторлуг үчүн әһәмијјәтли тә'сир көстәрир?» вә и. а.

Гәдим тарихә, зәнкин идеја-бәдии көкләрә, чанлы ән'әнәјә малик олан поезијамыз Совет һакимијјәти илләриндә башга жанрлара нисбәтән даһа сүр'әтлә инкишаф етмәјә башлады. Бу инкишаф өзүнү һәм лирик, һәм дә епик әсәрләрдә көстәрди.

Бу илләрдә кичик ше'рләрлә јанашы, епик әсәрләр дә јаранмаға башланыр. Чәфәр Чаббарлынын «Гыз галасы» (1923), Һүсејн Чавидин «Азәр» (1926—1936), Һ. Санылынын «Аран көчү» поемалары Совет һакимијјәтинин илк илләриндә поезијада јаранан илк епик әсәрләр иди. Бунлардан «Гыз галасы» поемасы хүсусилә диггәти чәлб едир. Мөвзусу шифаһи әдәбијјатла бағлы, типләри вә сүжети узаг кечмишә аид олса да, дөврүн ичтиман-сијаси һадисәләри илә әлагәдар гисмән мүасир һәјатла сәсләнән вә Азәрбајчан совет епик ше'ринин романтик кејфијјәтләри илә сечилән илк гүввәтли бир нүмунәси иди. Ингилабын наилијјәтләрини горујуб сахламаг үчүн көһнәлијә, феодал дүнјасынын амансыз гајда-ганунларына гаршы халгын нифрәтини даһа да чошдурмаг лазым кәлдији бир заманда, «Гыз галасы» поемасы чох әһәмијјәтли иди.

Өлүмә шүурлу сурәтдә, мәтанәтлә синә кәрмәк, һагсызлыға, өлүмә галиб кәлмәк идејасынын Дурна образында верилмәси, Низаминин «Хосров вә Ширин» поемасында Ширини хатырладыр. Чәфәр Чаббарлы бу поемада гәһрәманын мә'нәви сафлығыны ачмагла, мүсбәт идеалы чанландырыб јүксәјә галдырмышдыр. Һәм идеја мәзмуну, һәм дә сәнәткарлыг чәһәтчә «Гыз галасы» поемасы дөврүн јени әдәби һадисәси вә илк епик поезија нүмунәси кими сәсләнмишдир. Поемада тәбиәтин бир образ кими иштирак етмәси вә гәһрәманларын мә'нәви аләмләринин ишыгландырылмасына көмәк етмәси һәм классик ән'әнә, һәм дә јениликлә бағлы олан мараглы хүсусијјәтдир.

Азәрбајчан совет әдәбијјатында Чәфәр Чаббарлынын «Гыз галасы»ндан сонра јаранан икинчи поема Һүсејн Чавидин «Азәр» әсәридир. Поеманын 1930-чу илә кими нәшр олунан бә'зи һиссәләриндә классик Јахын Шәрг поезијасынын тә'сири һисс олундуғу кими, јенилик дујғулары да мүәјјән дәрәчәдә өзүнү көстәрир.

Поеманын форма вә мәзмунундан көрүндүјү кими, Һүсејн Чавид классик Азәрбајчан әдәбијјатынын тә'сириндән кәнарда дејил. Ваһид сүжетин олмамасы, кәздији јерләрин тәсвири, тәсадүф етдији ајры-ајры адамларла мүсаһибәси, достлар вә дүшмәнләр һаггында мүлаһизәләрин әкс етдирилмәси Хаганинин «Тәһфәтүл-Ирагејн» поемасыны хатырладыр. Поеманын «Азәрин чавабы» парчасында Азәрин, она әл ачыб пул истәјән кәнчә «Сана лајигми диләнмәк, ај оғул! Дурма

Сканировано с CamScanner

кет һајды чалыш бир иш бул» — дејә чаваб вермәклә онун ишә вә әмәјә сәсләмәси, Низаминин «Сирләр хәзинәси»ндәки кәрпичкәсән гоча илә оғланын әһвалатыны башга формада хатырладыр.

Азәр, поеманын гәһрәманы кими, мүасир дөврүн адамы, вәтәнин азад вәтәндашыдыр. О, һәссас гәлбә, инчә дујғуја, зәнкин мә'нәвијјата, бөјүк мәһәббәтә вә мүбариз әгидәјә маликдир.

Азәр јалныз ингилабын, јени һәјатын наилијјәтләри илә фәрәһләнмир, јени гүввәләри алгышламагла кифајәтләнмир. О, керидә галанлары да тәрбијә етмәјә чалышыр. Поеманын «Мәзарлыгдан кечәркән» һиссәсиндә Азәр, көһнәлијин әсири, әли гојнунда ағлајыб-сызылдајан кәнчи хејирли ишә, тәшәббүскарлыға, јарадычы әмәјә, фәдакарлыг көстәрмәјә чағырараг дејир:

Һаг да, һәгигәт дә көз өнүндәдир,
Јер алтында дејил, јер үстүндәдир;
Бәхтијарсан әкәр чәкдијин әмәк,
Чаһан сәркисинә версә бир чичәк*.

1926-чы илә кими јарадычылығы зиддијјәтли олан, ингилабын наилијјәтләринә, јени һәјатын тәләбләринә чаваб верән мөвзулардан бәһс етмәјән Һ. Чавид «Азәр» поемасы, Азәр сүрәти илә нәинки јени дөврү алгышлајыр, һәтта бүтүн көһнәликләрә гаршы үсјан е'лан едир.

Отузунчу илләрдә Азәрбајчан совет епик поезијасы бир тәрәфдән классик вә шифаһи халг ше'ринин ән јахшы ән'әнәләрини давам етдирмәклә, дикәр тәрәфдән рус вә дүнја классик ше'ринин, хүсусән рус совет ше'ринин мүтәрәгги ән'әнәләриндән кениш истифадә етмәклә сосиализм-реализми принсипләри әсасында инкишаф етмәјә башлајыр.

Отузунчу илләрдә епик ше'рин инкишафында әсас тәмајүллардән бири јени гәһрәманы бөјүк тарихи-ичтимаи планда әкс етдирмәкдән ибарәт иди. Классик епик ше'рин монументаллыг вә драматизм ән'әнәләринә әсасланараг јарадылан јени поемаларын гәһрәманлары бу әсас тәмајүлү зирвәләрә галдырды.

---

* Һ. Чавид. Сечилмиш әсәрләри, 1968, Бакы, сәһ. 626.

Низаминин «Хосров вә Ширин», «Једди көзәл», «Лејли вә Мәчнун» вә «Искәндәрнамә» әсәрләриндәки мөһкәм, ајдын сүжет хәтти, камил композисија, парлаг инсан характерләри, үмумијјәтлә монументаллыг вә драматизм кими ән'әнәви епик поезија кејфијјәтләри Сәмәд Вурғунун «Комсомол поемасы»нда даһа габарыг шәкилдә көрүнмәјә башлајыр.

Отузунчу илләрин әввәлләриндән башлајараг Сәмәд Вурғунун истәр мүасир мөвзуда, истәрсә тарихи вә әфсанәви мөвзуларда јаздығы поемаларын ән јахшы чәһәти азадлыг мүбаризәсинин, Азәрбајчан халгынын тарихи гәһрәманлыг ән'әнәләринин тәчәссүмү, Совет һакимијјәти илләриндә јаранан јени, хошбәхт һәјат, сосиализм гурулушу јолунда милјонларла әмәкчиләрин көстәрдикләри фәдакарлыг нүмунәләринин тәрәннүмүндән ибарәт олмасыдыр.

Сәмәд Вурғунун бу дөврдә гәләмә алдығы илк епик әсәри олан «Комсомол поемасы»нын мөвзу вә әһатә даирәсинин чох кениш көтүрүлмәси, әдәби вүс'әти чәһәтдән классик поемаларымыза јахынлашыр. «Комсомол поемасы»нын сәнәткарлыг чәһәтдән үстүнлүјү одур ки, Низаминин мөһкәм сүжетли вә парлаг инсан характерли поемаларында олдугу кими, Сәмәд Вурғун да бир рәссам сәнәткарлығы илә һадисәләрин лөвһәсини чәкмиш, инсан характерләри јаратмыш, нәтичәсини исә охучунун ихтијарына бурахмышдыр.

Классик епик поезијамызын чанлы ән'әнәләринә әсасланан шаир, јени чәмијјәт уғрунда апарылан ингилаби мүбаризәнин бу чәтин дөврүнү кәнчлијин ән мүһүм хүсусијјәтләри илә вермәји бачармыш, онун мүбаризә вә һәјат романтикасына, мә'нәви ахтарыш вә зиддијјәтләринә мүвафиг јени епик форма тапа билмишдир.

Сәмәд Вурғунун бу чүр новатор ахтарышлары шүбһәсиз мүтәрәгги ән'әнәләрлә бағлы олмасындан ирәли кәлмишдир. «Халгын индики һәјатыны әкс едән јени гијмәтли сәнәт әсәрләринин јаранмасы, мүәјјән дәрәчәдә новатор ахтарышларынын мүтәрәгги ән'әнәләринә бағлы олмасындан асылыдыр. Сәмәд Вурғунун «Комсомол поемасы» бу фикри парлаг сүбут едир. О, бир даһа сүбут едир ки, Азәрбајчан ше'ринин мин илләр әрзиндә јаранмыш реалист демократик ән'әнәләрини билмәк, севмәк вә мәнимсәмәк јарадычылыгда көзәл сәмәрә верир»*.

---

* М. Ибраһимов. «Хәлгилик вә реализм чәбһәсиндән», Бакы, 1961, сәһ. 208.

6. Сифариш 4604

Сканировано с CamScanner

Бу нөгтеји-нәзәрдән классик епик ше'римизин јени дөврдә ән јахшы ән'әнәләрини вә идеја мәзмунуну инкишаф етдирән көркәмли халг шаири Сәмәд Вурғун јарадычылығынын Низами вә Фүзули сәнәткарлығы илә баглылығы тәбии вә ганунаујғун бир һалдыр. Академик Мәммәд Арифин дедији кими, «Азәрбајчан совет ше'ринин ән көркәмли нүмајәндәси олан халг шаири Сәмәд Вурғундан данышанда јадымыза Низами, Кәнчәви, Фүзули, Вагиф вә Сабир дүшүр. Бу, тәсадүфи дејилдир. Она көрә јох ки, Сәмәд Вурғун бу бөјүк шаирләри үрәкдән севмиш, онлара сәмими мәгаләләр, ше'рләр вә драмлар һәср етмишдир, она көрә ки, Сәмәд Вурғунла бу шаирләр арасында дахили бир бағлылыг, мә'нәви бир јахынлыг вардыр. Она көрә ки, классикләримизин инсана мәһәббәт, һуманизм ән'әнәләри Сәмәд Вурғун јарадычылығында хүсуси бир шәкилдә давам вә инкишаф етдирилмишдир»[1].

С. Вурғун өзү Низамидән бәһс едәркән јазыр: «Низами инсанын күчүнә бөјүк е'тимад бәсләјир, онун әхлаги мәзијјәтләринин галиб кәләчәјинә үрәкдән инаныр, јер үзүндә әгл вә һәгигәтин гәләбә чалачағына е'тигад едир. Буна көрә дә биз, совет адамлары, өз ганымызла, ағлымыз вә әмәјимизлә халгларын јашамаг һүгугунун кешијини чәкәндә, һәјат һәгигәтинин вә инсанын сон нәтичәдә галиб кәләчәјинә, коммунизм чәмијјәтинин һәгигәтинә үрәкдән инаныраг вә бүтүн бу е'тигады бизим һафизәмиздә бөјүк шаирләримизин сурәтини, инсанпәрвәрлијин бу мисилсиз мүғәннисини, јер үзүндә инсана сәадәт вә рифаһ верән бөјүк нәғмәкарын сурәтини чанландырыр»[2].

Сәмәд Вурғун вахтында вә чох дүзкүн дәрк етмишдир ки, классик Азәрбајчан поезијасынын, хүсусән епик ше'рин ән бөјүк мәзијјәтләринә, Низами, Фүзули сәнәтинин ән јахшы, гүдрәтли, чанлы ән'әнәләринә һәссас мүнасибәт бәсләјиб, онлары гаврамаг, гијмәтләндирмәк вә халг һәјатынын, заманәнин еһтијачларына ујғун истифадә етмәји бачармагла, сәнәткарлыгда өзүнәмәхсус јолла ирәлиләмәк олар, сәнәтдә новаторлуг јарада биләр.

Мүасирлик, новаторлуг шаирин мөвзу сечмәсиндә дә өзүнү көстәрир. Азәрбајчан халгынын ингилаби вә гәһрәман кечмиши, јени сосиалист һәјаты вә коммунизм уғрунда мүбаризәси, халглар достлуғу вә сосиалист бејнәлмиләлчилији, шанлы Коммунист Партијасынын бәшәријјәт гаршысындакы хидмәтләри, мүстәмләкә халгларынын азадлыг һәрәкаты Сәмәд Вурғунун көнүл дастанларынын әсас мөвзусу олмушдур. Шаир халгымызын мә'налы вә ширин әфсанәләриндән дә истифадә етмишдир. Сәмәд Вурғун бу кениш, зәнкин вә мүасир мөвзулары «Комсомол поемасы», «Өлүм күрсүсү», «26-лар», «Бәсти», «Талыстан», «Муған», «Үсјан», «Зәнчинин арзулары», «Ленинин китабы», «Заманын бајрагдары» кими поемаларында зәнкин бәдии бојаларла, классик епик поезијамызын чанлы ән'әнәләринә һәссас мүнасибәт вә сәдагәтлә сосиализм епохасынын новатор шаири кими ишләмиш вә Азәрбајчан совет поезијасынын епик хәзинәсини јени сәнәт әсәрләри илә зәнкинләшдирмишдир.

Классик епик поемада олан бу әдәби ән'әнә Сәмәд Вурғунун «Комсомол поемасы»нда да өзүнү көстәрир.

Классик поемаларымыздакы бу хүсусијјәт, онлары кәтириб монументаллыға чыхарыр. Монументаллыг исә драматизмә, конфликт кәркинлијинә, бунунла да мүрәккәб характерләр мүбаризәсинә кениш мејдан ачыр, һадисәләрин инкишафы марағлы вә чәлбедичи олур.

Сәмәд Вурғун сонракы лирик-епик поемаларында да сурәтләрин дахили аләминдәки мүрәккәб характерләрин тәсвиринә чалышмыш вә бу саһәдә «Мурадхан», «Бәсти», «Зәнчинин арзулары», «Муған» вә «Ајкүн» поемалары илә епик поезијамызы даһа да зәнкинләшдирмишдир.

---

[1] М. Ариф. «Әдәби-тәнгиди мәгаләләр», Азәрнәшр, 1958, сәһ. 26—27.
[2] С. Вурғун. «Азәрбајчан совет әдәбијјаты вә Низами», «Әдәбијјат гәзети», 12 ијун 1947, № 16.

ОРТА МӘКТӘБДӘ СҮЖЕТЛИ ШЕ'РЛӘРИН ТӘДРИСИНӘ ДАИР

Һималај ГАСЫМОВ
В. И. Ленин адына АПИ-нин мүәллими

Орта мәктәбин әдәбијјат програмына дахил едилән бәдии әсәрләр ичәрисиндә сүжетли ше'рләр дә хүсуси јер тутур. Әдәбијјат програмы вә дәрсликләринә дахил едилән әсәрләр жанр е'тибарилә мүхтәлифдир. Бурада сүжетли лирика нүмунәләринин јер тутмасы шүбһәсиз, чох фајдалы бир һалдыр. Белә әсәрләрдә ајдын вә јығчам сүжет хәттинин олмасы вә шаирин вачиб бир һадисәни, лөвһәни, сурәти тәсвир етмәси, охучуларда кәскин мараг доғурур.

Мәсәлән, Низаминин «Султан Сәнчәр вә гары» һекајәси, «Кәрпичкәсән кишинин дастаны», Фүзулинин «Падшаһи мүлк...» гит'әси, Ашыг Әләскәрин «Дүшдү» гошмасы, В. Мајаковскинин «Совет паспорту», С. Вурғунун «Ананын өјүдү», «Шәфгәт бачысы», С. Рүстәмин «Ана вә почталјон», Ә. Чәмилин «Тәмәл дашлары», «Чан нәнә, бир нағыл де...», «Нишан үзүјү», «Гачгынлар» вә с. сүжетли ше'рләринә програмда мүәјјән саатлар верилмиш вә дәрсликләрдә онлардан бәһс едилмишдир.

Сүжетли ше'рләрин орта мәктәбдә тәдрис едилмәси, ејни заманда, шакирдләрин әдәбијјат нәзәријјәсиндән алдыглары билијин мөһкәмләнмәси вә дәринләшмәсинә дә көмәк едир.

Шакирдләрә әдәби-бәдии әсәрин мөвзусу, идејасы, композисијасы, сүжети, нөв, жанр, лирика вә с. бу кими естетик категоријалар һаггында верилән мә'луматы, сүжетли лирика нүмунәләри васитәсилә даһа дәриндән ашыламаг олар.

Орта мәктәбләрин 8—10 синифләри үчүн јазылмыш «Әдәбијјат нәзәријјәси» дәрслијиндә сүжетли ше'рләр ејни заманда нәзәри чәһәтдән дә әсасландырылыр: «Лирик ше'рләрин бә'зи нүмунәләринә дә раст кәлирик ки, онларда шаирин һәјати һәгигәтләрә шәхси мүнасибәтини билдирән мисралардан башга, кичик бир сүжет хәтти үзәриндә олдугча јығчам шәкилдә верилмиш јарымепик парчалар да олур. Кичик лирик ше'рләрдә белә бир сүжет хәттинин јарадылмасы бә'зән ону ади лирик ше'рләрдән фәргләндирир. Лакин белә әсәрләрдә әсас јери лирика тутдуғу үчүн биз онлары лирик жанра дахил едир вә сүжетли лирика адландырырыг»[1].

Сүжетли лирика синкретик формадыр. О, лириканын елә бир голудур ки, бурада характер һадисәнин (башга сөзлә десәк, сүжетин) лирик, епик инкишафы әсасында ачылыр. Жанр е'тибарилә сүжетли лирика, лириканын һәр бир ән'әнәви вә мүасир формаларында (шәкилләриндә, жанрларында) өзүнү көстәрә билир.

Н. А. Добролјубов лирик ше'рин сүжетә мејлини онун ичтимаи һәјата чан атмағы илә әлагәләндирир. Лакин мүәллиф о дөврдә бу форманын һәлә кениш јајылмадығыны тәәссүфлә е'тираф едир.

Б. Ејхенбаум һаглы олараг Лермонтовун сүжетли ше'рләрини Гафгаз поезијасы ән'әнәләри илә бағлајырды.

Сүжетли ше'ри «әһвалат ше'ри» илә гарышдырмаг олмаз[2]. Бу бахымдан сүжетли лириканы лирик-епик ше'р адландырмаг олар. Бу типли ше'рләрдә детал, предмет вә гәһрәманын фәалијјәти, таһкијә вә образларын диалогу хүсуси әһәмијјәтә маликдир. Бунлар сүжетли лириканын мәзмуну вә онун тәркиби һаггында дүзкүн тәсәввүр әлдә етмәјә имкан верир.

Сүжетли лирика, лирик ше'рин башга жанрларындан мөвзусуна, формасына, ифадә үсулларына вә һәјатдан әхз етдији материалын характеринә көрә фәргләнир.

Һәр бир мүвәффәгијјәтли бәдии әсәр, конкрет тарихи шәраитин мәһсулу олуб, сәнәткарын јарадычылыг принсипини, сүжет вә композисија гурмаг үсулуну вә әдәби ән'әнәдән нечә бәһрәләндијини көстәрир. Сүжетли лирика Азәрбајчан совет ше'риндә 30-чу илләрдә даһа сүр'әтлә инкишаф етмәјә башлајыр. Бу инкишаф, сүжетли лириканын халг һәјатыны даһа

---

[1] Ч. Х. Һачыјев. «Әдәбијјат нәзәријјәси», Азәрнәшр, Бакы, 1958, сәһ. 154.

[2] М. Чәфәр. Әдәби гејдләр, «Әдәбијјат вә инчәсәнәт, 1962, 18 август.

Сканировано с CamScanner

дәриндән ифадә етмәк мејли илә бағлыдыр. Професор М. Ч. Чәфәров јазыр: «Ше'р, бә'зән сүжетли ше'р, бә'зән дә садәҹә епик тәсвир шәклини алса да, һәр ики һалда бунларда охуҹу һәм објектив варлығы, чанлы инсаны, ејни заманда шаирин өзүнүн «мән»ини көрмүш олур*».

Сүжетли лирика кичик формадыр. Бурада сүжет вәзијјәтин јалныз бир моментини ифадә едир, гәһрәманын характеринин јалныз бир чәһәтини көстәрә билир. Сүжетли лирикада шаир шәраити әсас көтүрүр. Бу заман о, ичтимаи варлыгдан елә детал сечир ки, бизә мүасирләримизин гәлбинә кирмәјә, мүасир һадисәләрдән баш чыхармаға имкан версин. Бурада деталлар, бир гајда олараг предметлидир, көрүнәндир. Саф лирикада исә һәмин деталлар, бир нөв, өз ичәрисинә чәкилир вә нәзәрә чарпмыр. Сүжетли лирика, лириканын мүһүм бир голудур вә лирик нөвә дахилдир.

Сүжетли ше'рләр һәчм е'тибарилә ади лирик ше'рләрдән бир о гәдәр дә фәргләнмирләр.

Сүжетли лирикада образ чох јығчам олур вә шаирин идеалы илә вәһдәт тәшкил едир. Һадисә исә үмумхалг тәрәфиндән јашанылдығы үчүн лирик маһијјәтли олуб билаваситә гәһрәманын гәлбинин ифадәси кими өзүнү көстәрир. Бу кејфијјәт исә сүжетли лирикаја епик характер верир.

Сүжетли лириканын мәзмунуну тәкчә дахили, субјектив һисс вә дујғу дејил, ејни заманда чанлы, «објектив» мүнасибәтләрин реал ифадәси тәшкил едир.

Јухарыда дејиләнләри әјани шәкилдә көстәрмәк үчүн орта мәктәбләрдә тәдрис олунан бә'зи сүжетли ше'рләрин шәрһини мәгсәдәмүвафиг һесаб едирик. Мәсәлән:

Чәршәнбә күнүндә чешмә башында,
Көзүм бир алакөз ханыма дүшдү.
Атды мүжкан охун дәјди синәмдән
Назү гәмзәләри ганыма дүшдү.

Ишарәт ејләдим дәрдими билди,
Көрдүм һәм көзәлди, һәм әһли-дилди.
Башыны булады, көзүндән күлдү,
Күләндә гадасы чаныма дүшдү.

* М. Ч. Чәфәров. Әсил сәнәт јолларында, «Әдәбијјат вә инчәсәнәт» гәзети, 1966, 19 феврал.

Әләскәрәм, һәр елмдән һалыјам,
Көзәл, сән дәрдлисән, мән јаралыјам.
Деди: «нишанлыјам, өзкә малыјам»
Сынды гол-ганадым јаныма дүшдү*.

Ашыг Әләскәрин бу ше'ри бәдии сәнәт әсәри олмагла јанашы, гошма кими лирик жанрда јарадылмышдыр. Һәмин сүжетли гошманын ән башлыча чәһәти одур ки, бурада әһвалаты вә мөвзуну әмәлә кәтирән әсас сәбәб, образларын фәалијјәти вә онларын гаршылыглы мүнасибәтләридир. Хүсусилә, сүжетин кулминасија моменти олан «Деди: «нишанлыјам, өзкә малыјам», развјазка вә гәт тә'сири бағышлајан «сынды гол-ганадым јаныма дүшдү» мисраларында һадисәнин кәркинлији илә бәрабәр, пак инсан мәһәббәти, онун мә'нәвијјаты бөјүк усталыгла ифадә олунмушдур.

Јухарыда гошма жанрындан кәтирдијимиз нүмунәдән белә бир нәтичә чыхармаг олар ки, Азәрбајчан ше'ринин бу ән'әнәви формасында көзәл сүжетли ше'рләр јазылмыш вә бу күн Азәрбајчан совет ше'риндә сүжетли лириканын кениш шәкилдә өзүнү көстәрмәси шүбһәсиз, һәмин ән'әнәләрин давамы вә јени шәраитдә инкишаф етдирилмәсидир.

С. Рүстәмин сүжетли ше'рләри ичәрисиндә ән мәшһуру шүбһәсиз ки, реал мүшаһидәнин мәһсулу олан «Ана вә почталјон»дур. Шаир мүһарибә дөврүндә чәбһә архасындакы һәјатымыз үчүн типик, сәчијјәви олан бир һадисәни сечмиш вә ону тәфәррүаты илә чанландырмышдыр.

«Ана вә почталјон» ше'риндә чәбһәдән оғлунун мәктубуну көзләјән ана илә почталјон арасында баш верән мараглы бир әһвалат тәсвир олунур. Ше'рин сүжети дә һәмин әһвалаты әмәлә кәтирән образларын характеринин тәшкили үзәриндә гурулмушдур. Дөрд ајдыр ки, ана чәбһәдәки оғлундан мәктуб алмыр, никаранчылыг ичиндә көзләрини јоллара дикиб, һәсрәт нәзәрләрлә гоншулара мәктуб кәтирән почталјонун әлинә бахыр:

Дөрд ај вардыр, ананын көзләри јол чәкирди;
Башга бир дәрди јохду, оғул дәрдији дәрди.
Сорурду: «Балам һаны?—Һәр чәбһәдән кәләндән,
Ондан хәбәр кәлмәјир, хәбәр кәлир өләндән.

* Ашыглар. «Кәнчлик», Бакы, 1970, сәһ. 53.

Јерәми батды оғлум, көјәми чыхды оғлум.
Бәлкә мән јанылмышам, әзәлдән јохду оғлум...»[1]

Ше'рдәки образлар, һадисә өзү јүксәлән хәтлә инкишаф етдирилир. Биринчи һиссәдә көрүндүјү кими, ана дөрд ајдыр оғлундан мәктуб алмыр. Бундан сонра ананын дүшүнчәләри, һәјәчанлары верилир. Ананын үрәјинә даммышдыр ки, оғлу сағдыр. Лакин о, сакитләшә дә билмир, «оғул-оғул демәкдән дили габар олур». Ананын нараһат гәлби композисијада кифајәт гәдәр өзүнә јер тутдугдан сонра, сүжет хәттиндә јени образ олан почталјонун көрүнмәси вәзијјәти мүрәккәбләшдирир вә ананын характерини реаллашдырыр. Шаир почталјону белә тәгдим едир:

Танымајан тапылмаз мәһләдә почталјону,
Һамы истәрди ону, һамы севәрди ону[2].

Мәһләдә һамынын чох јахшы таныдығы почталјона бир күн ананын ачығы тутур, «бир дә мәктуб кәтирмәсән, бу гапыдан кирмә»—дејә ону говур. Почталјон ананын һәјәчанларынын сәбәбини чох көзәл баша дүшдүјүндән она чаваб гајтармыр:

Дејирди өз-өзүнә ананын һаггы вардыр,
Кениш дүнја оғулсуз онун гәлбинә дардыр[3].

Бу кими мисраларда шаир ејни заманда почталјонун да дахили аләмини јарадыр. Почталјонун да бәдии материалына, онун образынын јарадылмасына әсәрдә кифајәт гәдәр јер верилмишдир. Бундан сонра ананын һәјәчанлары артыр. Әввәлләр о, тәкчә өз оғлунун дәрдини, интизарыны чәкирдисә, инди гәлбини гырдығы почталјону да дүшүнүр, башга бир инсанын һиссини дә јашајыр. Бу кими һуманист һиссин ифадәсинә шаир хүсуси бир парча һәср етмишдир:

Бу гоча почталјон да анаја бир дәрд олду,
Јолуну көзләмәкдән һәр күн көзү дөрд олду.
Ана дүшүнду: «Бәлкә гәлбини гырдым онун,

---

[1] С. Рүстәм. Әсәрләри, сәһ. 165.
[2] Јенә орада, сәһ. 166.
[3] Јенә орада.

Бәлкә бир мачәра вар башында почталјонун,
Бәлкә онун да оғлу чәбһәдә гәһрәмандыр.
Онун да мәним кими үрәји вар, инсандыр.
Хәстәдир, бахан јохдур, бәлкә дә почталјона,
Евини билсәјдим мән, бир баш чәкәрдим она».
Гоча ананын артды инди бирә он дәрди,
Бир доғма оғул дәрди, бир дә почталјон дәрди[1].

Һадисәнин финалында ананын почталјонла јени көрүшү верилир. Лакин јени көрүшә гәдәр һәр ики образ сүжет хәттиндә мүәјјән гәдәр јер тута билмиш вә характерләринин әсас чәһәтләрини көстәрә билмишләр.

Әсәрин финалы характерин сүжет јолу илә тамамланмасыны баша чатдырыр. Бурада образларын «сынаг» дөврү гуртарыр, мә'лум олур ки, почталјон һәссас инсан вә гајғыкеш атадыр. О, өзү дә һәјәчанлы күнләр јашамыш, ананын арзусуну јеринә јетирмәк мәгсәдилә хејли мүддәт көзләмиш вә нәһајәт, оғлундан кәлән мәктубу анаја кәтирмишдир:

Бир күн күчә гапысы ачылды чох сүр'әтлә,
Гоншулар чыхды чөлә тәәччүблә, һејрәтлә,
Көрдүләр ки, почталјон әлиндә мәктуб кәлир,
Елә бил, чајнағында гартал ов тутуб кәлир.
Алдылар бир гырпымда почталјону дөврәјә,
Мәктуб кимәдир? Кимә? Нијә динмирсән нијә?
Дикләјиб көзләрини ананын көзләринә,
Почталјон ганад тахды өз үрәк сөзләринә,
Бундан нечә күн әввәл мәндән, күсән инчијән.
Мәктуб олмаса, бир дә бу евә кәлмә, дејән,
Мәрһәмәтли, мөһтәрәм анајадыр бу кағыз,
Һамы бир сәслә деди: «Көзләрин ајдын, ај гыз!».
Ана, көзләри јашлы, әтир сачды дилиндән,
Тез өпду почталјонун мәктуб верән әлиндән...[2].

---

[1] С. Рүстәм. Әсәрләри, сәһ. 167.
[2] Јенә орада.

Сканировано с CamScanner

Көрүндүјү кими, шаир һәјат материалыны кечичи әламәтләрдән ајырмыш, јаратдығы характери, тәсвир етдији ләвһәни конкрет вәзијјәтлә бағламышдыр. Белә ки, јухарыдакы мисраларын һәр бири реал вәзијјәтдән доғараг билаваситә характери ифадә едир вә һадисәнин сүжетинә јени тәкан верир. Һәр бир мисра өзлүјүндә сүжет үчүн мүәјјән детал тә'сири бағышлајыр. Бу типли композисија даһа чох сүжетли лирика үчүн характерикдир вә онун һәчминин артмасына имкан вермир. Бу чүр композисијада лирик гәһрәман шәхси формада чыхыш етмәсә дә, үмуми композисијада лирик мәзмун мүһүм јер тутур.

Бу китаблары охујун

ЈЕНИ ИНСАНЫН ЈЕТИШДИРИЛМӘСИ ҺАГГЫНДА

Јени инсанын јетишдирилмәси кениш зәһмәткеш күтләләриндә коммунист дүнјабахышы, әмәјә вә ичтимаи мүлкијјәтә коммунист мүнасибәти формалашдырмағы, совет адамларынын мәдәни сәвијјәсинин, мә'нәви һәјатынын даһа да јүксәлдилмәсини, коммунист әхлагына там јијәләнмәсини, кечмишин галыгларына, буржуа идеолокијасына гаршы мүнтәзәм, барышмаз мүбаризә апармағы нәзәрдә тутур.

Бу чәһәтдән Ф. Көчәрлинин **«Сов.ИКП XXIV гурултајы јени инсанын јетишдирилмәси һаггында»** адлы китабчасы диггәти чәлб едир.

Китабчанын киришиндә дејилир ки, бөјүк сосиалист Вәтәнимиз
коммунизмин гәләбәсинә доғру инамла ирәлиләјир. Коммунизм гу-
ручулуғунда партијанын башлыча вәзифәләриндән бири — јени инса-
нын јетишдирилмәсидир. XXIV гурултаја Сов.ИКП МК-нын һесабат
мә'рузәсиндә дејилдији кими, «Инсанын өзүнү һәртәрәфли инкишаф
етдирмәдән коммунизм гуручулуғу кими бөјүк бир иши ирәлиләт-
мәк мүмкүн дејилдир. Инсанларын мәдәнијјәт, тәһсил, ичтимаи
шүур, дахили јеткинлик сәвијјәси јүксәк олмаса, коммунизм мүмкүн
дејилдир, нечә ки, мүвафиг мадди-техники база олмадан да комму-
низм мүмкүн дејилдир. Мәһз буна көрә дә партијамыз совет чәмиј-
јәтинин бүтүн мәрһәләләриндә игтисади-мәдәни гуручулугла јанашы,
совет адамларынын өзүнүн јүксәлиши, мә'нәви-әхлаги тәрәггиси мә-
сәләләринә хүсуси диггәт вермиш вә верир. Чүнки јени инсан јетиш-
дирилмәдән сосиализм, коммунизм мүмкүн дејилдир».

Јени инсанын бүнөврәси бу күн әсасән мәктәбдә гојулур. Одур ки, мүәллимләримиз истәр дәрсләриндә вә истәрсә дә дәрсдәнкәнар сөһбәтләриндә бу мәсәләни бир ан белә унутмамалыдырлар. Бу саһәдә онлар һәмин китабчадан фајдалана биләрләр.

Китабчада «Јени инсанын јетишдирилмәси сосиализмин објектив ганунаујғунлуғудур», «Коммунист дүнјакөрүшүнүн формалашмасы», «Әмәјә вә ичтимаи мүлкијјәтә коммунист мүнасибәти», «Совет вәтәнпәрвәрлији вә сосиалист бејнәлмиләлчилији тәрбијәси» вә «Кечмишин галыгларына гаршы гәти мүбаризә» мәсәләләри шәрһ олунур.

Китабчаны «Елм» нәшријјаты бурахмышдыр.

Сканировано с CamScanner

ҺӘРБИ ВӘТӘНПӘРВӘРЛИК ТӘРБИЈӘСИ

Сов.ИКП XXIV гурултајынын материаллары вә гәрарларында, һәмчинин Сов.ИКП МК вә ССРИ Назирләр Советинин «Кәнчләрин үмуми орта тәһсилә кечмәсини баша чатдырмаг вә үмумтәһсил мәктәбини даһа да инкишаф етдирмәк һаггында» (1972) гәрарында кәнч нәслин һәрби вәтәнпәрвәрлик тәрбијәсинә хүсуси диггәт верилир. Елә буна көрәдир ки, хүсусилә сон илләр габагчыл мәктәбләримиздә мәктәбли кәнчләрин һәрби вәтәнпәрвәрлик тәрбијәсинә бөјүк әһәмијјәт верилир. Шакирдләрин һәрби вәтәнпәрвәрлик тәрбијәси јалныз тә'лим просеси илә мәһдудлашмајыб, синифдәнкәнар ишләрдә дә һәјата кечирилир.

Мүәллифләрдән М. Ағајевин јаздығы, Азәрбајчан ССР Маариф Назирлијинин Програм-методика идарәсинин чапдан бурахдығы **«Мәктәблиләрин һәрби вәтәнпәрвәрлик тәрбијәси»** адлы китабчада мәһз һәмин мәсәләдән бәһс олунур.

Һәрби вәтәнпәрвәрлик тәрбијәсинин маһијјәти вә әһәмијјәтиндән бәһс едән мүәллиф көстәрир ки, јени инсанын формалашмасы, коммунизм чәмијјәтинин фәал вә шүурлу гуручуларынын јетишдирилмәси кәнч нәслин өзүнүн вәтәндашлыг борчуну дәрк етмәсини, синфи дүшмәнләрә гаршы барышмаз олмасыны, вәтәни һәр ан, һәр һансы дүшмән басгынындан мүдафиә етмәјә һазыр олмасыны тәләб едир.

Вәтәнпәрвәрлик һәр бир шәхсин өз вәтәнинә, халгына, ана дилинә, мүтәрәгги адәт вә ән'әнәләринә мәһәббәт вә сәдагәти демәкдир.

Вәтәнә мәһәббәт, вәтәнпәрвәрлик доғма јерләрә вә адамлара бағлылыгдан доғараг, шүурлу вәтәндашларда өз өлкәси вә халгы, онун дили, тарих вә мәдәнијјәти илә өзүнүн әлагәсини дәрк етмәјә гәдәр, халгын һәм дахили, һәм дә харичи зүлмкарлары вә әсарәтчиләри илә шүурлу мүбаризәјә гәдәр өзүнүн бүтүн гүввә вә габилијјәтләрини вәтәнин вә халгын мәнафеји уғрунда мүбаризәјә һәср етмәјә гәдәр инкишаф едиб јүксәлир.

Тә'лим просесиндә шакирдләрин һәрби вәтәнпәрвәрлик тәрбијәсиндән бәһс едән мүәллиф көстәрир ки, мәктәбдә тә'лим вә тәрбијәнин әсас тәшкилат формасы дәрсдир. Шакирдләрин мә'нәви кејфијјәтләри, шәхсијјәтләри мәһз дәрс просесиндә формалашыр. Тә'лим просесиндә шакирдләр елми биликләрә јијәләнмәклә јанашы, әхлаги, етик биликләр дә кәсб едир, коммунист әгидәсинә саһиб олурлар. Орта мәктәбдә он ил мүддәтиндә шакирдләр тәбиәт вә чәмијјәтин инкишаф ганунларынын маһијјәтини дәрк едир, сосиалист һәјат тәрзинин тә'сири алтында һәјаты көзәллик ганунлары әсасында јаратмағы, гурмағы өјрәнирләр. Онларын мә'нәви аләминин, коммунист әгидәси вә дүнјабахышынын формалашмасында дил вә әдәбијјат, тарих, чоғрафија, физика, ријазијјат, кимја, биолокија вә дикәр фәнләр мүһүм рол ојнајыр.

Даһа сонра китабчада мүхтәлиф фәнләрин тә'лиминдә вәтәнпәрвәрлик тәрбијәсиндән бәһс олунур.

Китабчада һәмчинин «Синифдәнкәнар ишләр просесиндә шакирдләрин һәрби вәтәнпәрвәрлик тәрбијәси» мәсәләсиндән дә кениш бәһс олунур.

ФОНЕМЛӘР СИСТЕМИНӘ ДАИР КИТАБ

«Маариф» нәшријјаты филоложи елмләр доктору, профессор Ағамуса Ахундовун **«Азәрбајчан дилинин фонемләр системи»** адлы санбаллы китабыны чапдан бурахмышдыр.

Әсәрдә тәчрүбә фактлары (рентгенограм, осилограм, кимограм фото) әсасында Азәрбајчан дили саит вә самитләринин фоноложи, физиоложи, акустик вә статистик системинин тәһлили верилир. Бурада грамматик гурулушуна көрә аглүтинатив, мәншәјинә көрә түрк дилләринә дахил олан Азәрбајчан дилинин әсас фонетик вә фоноложи ганунаујғунлуглары үмумиләшдирилир.

Монографијада Азәрбајчан дилиндә фонематик вә фонетик сәс дәјишмәләринин тәһлилинә ајрыча јер верилмишдир.

Әсәр фонетика илә мәшғул олан дилчиләр, һабелә ихтисасы Азәрбајчан дили вә түрколокија олан елми ишчиләр, аспирантлар вә јухары курс тәләбәләри үчүн нәзәрдә тутулмушдур.

А. ШАИГИН ХАТИРӘЛӘРИ

Азәрбајчан Ушаг вә Кәнчләр Әдәбијјаты Нәшријјаты көркәмли јазычы вә мүәллим Абдулла Шаигин **«Хатирәләрим»** адлы китабыны чапдан бурахмышдыр.

«Хатирәләрим» әдибин сон әсәрләриндәндир. Гочаман јазычы бу әсәри 72 јашында оларкән гәләмә алмышдыр.

А. Шаигин бу әсәри гәләмә алмагдан мәгсәди нә олдуғуну өзү белә изаһ едир:

«Хатирәләрим» үзәриндә ишләркән мәним әсас мәгсәдим кечмиш һәјатын дәһшәтләри, чәһаләт вә мөвһуматын ачы нәтичәләри вә ишыглы бир һәјат уғрунда габагчыл адамларымызын апардығы мүбаризә илә кәнч нәсли таныш етмәк олмушдур».

Мүәллиф чанлы мүшаһидәләри әсасында јаздығы бу хатиратында Тифлисдә, Хорасанда вә Бакыда јашадығы вахт шаһиди олдуғу һадисәләрдән, достлуг етдији, таныдығы ичтимаи хадимләрин, әдәби сималарын һәјатындан, әгидәсиндән, фәалијјәтиндән бәһс едир, һәмчинин јазычы өз аиләси: атасы, анасы, гардашы, бачысы, гоһумлары вә гоншулары һаггында да данышыр.

«Хатирәләрим»дә халгымызын адәт-ән'әнәләринә, халг мәрасимләринә, еләчә дә көһнә дүнјанын ичтимаи јараларыны ачыб көстәрән фактлара да јер верилмишдир.

Бу әсәрдә кәнчләримиз бу күн артыг өз әһәмијјәтини итирмиш, вахтыны кечирмиш, көһнәлмиш бә'зи адәт-ән'әнәләримизлә дә таныш олачаглар. Онлар јени билијә саһиб олмајан, мөвһумата инанан ата-бабаларымызын ај, күн тутуларкән «чинләри» говмасы, бәдбәхт һадисә үз верәркән «Ја Хызр!»—дејә ону көмәјә чағырмасы сәһнәлә-

рини марагла охујачаглар. Халгымызын кечмишини, онун етнографијасыны өјрәнәнләрә «Хатирәләрим» әсәри чох көмәк едә биләр.

Әсәрдә мәһәррәмлик бусаты, пирләрин јаранмасы, хоруз вә гоч дөјүшдүрмәк, гочубазлыг, адам шаггаламаг вә саир һаггында үрәк ағрысы вә нифрәт һиссилә данышылыр. Мүәллимә, ата вә анаја мәһәббәт руһунун күчлү олмасы «Хатирәләрим»ин јахшы чәһәтләриндәндир. А. Шаиг өз мүәллимләри һаггында јазыр ки, «онларын бизим кими ади инсан олдугларына инана билмирдим». Көркәмли мүәллим өзүндәки ән көзәл инсани хүсусијјәтләри мүәллимләринин ады илә бағлајыр, онлардан һәр заман вә һәр јердә бөјүк мәһәббәт һиссилә данышыр. Зәһмәт, әмәк онун үчүн нә гәдәр дә әзиздир. А. Шаигин девизи беләдир: инсаны зәһмәт учалдыр.

«Хатирәләрим»и охујан охучу, хүсусилә кәнч охучу кечмишин һагсыз ганунларына, касыб—дөвләтли мүнасибәтләринин доғурдуғу әдаләтсизлијә дәрин нифрәт һиссилә аловланыр, индики азад совет һәјатына, шәхсијјәтин гијмәтләндирилдији јени гурулуша чошгун мәһәббәт һиссилә бағланыр вә јашадығы, тәһсил алдығы сосиалист өлкәсинин зәһмәткеш халга вердији кениш имканлара бахыб ону даһа дәриндән севир.

Узун, мүрәккәб вә зиддијјәтли һәјат јолу кечән А. Шаиг ахтардығы һәгигәти анчаг совет варлығында, сосиализм гурулушунда тапмышдыр.

Јазычынын ушаглыг илләриндән Азәрбајчанда Совет һакимијјәтинин гурулмасына гәдәрки дөврү әһатә едән «Хатирәләрим» әсәри ихтисарла чап олунмушдур.

«ӨЈРӘНИЛМӘМИШ СӘҺИФӘЛӘР»

«Кәнчлик» нәшријјаты тарих елмләри намизәди Јагуб Маһмудовун **«Өјрәнилмәмиш сәһифәләр»** адлы китабыны нәшр етмишдир.

Мүәллифин һәмин китабы Азәрбајчан тарихинин демәк олар ки, өјрәнилмәмиш сәһифәләриндән биринә һәср олунмушдур.

Азәрбајчанын гәдим, зәнкин тарихи вардыр. Белә ки, ән гәдим инсан мәскәнләриндән бири олан бу доғма дијарымызда, һәлә ерамыздан чох әввәл мадди мәдәнијјәт јүксәк инкишаф етмиш илк дөвләтләр јаранмышдыр.

Азәрбајчан ән гәдим заманлардан зәнкин сәрвәтинә, чох әһәмијјәтли чоғрафи мөвгејинә көрә башга дөвләтләрин диггәтини чәлб етмишдир. Чаһанкирлик иддиасында олан нечә-нечә мүстәбидләр бу торпагда мөһкәмләнмәк үстүндә мүбаризә апармыш, Азәрбајчаны ганлы вурушмалар мејданына чевирмишдир. Азәрбајчан халгыны әсрләрлә әсарәтдә сахламаға чәһд көстәрмишләр. Лакин доғма торпагдан гүввәт алан бабәкләр, короғлулар Вәтәнин ағыр күнләриндә гәһрәман халгына башчылыг едиб, јаделли зүлмкарлары Азәрбајчан торпағындан говмушлар. Иран, әрәб, монгол, түрк феодаллары өлкәмиздә мөһкәмләнә билмәмишләр. Тарихимизин бу гәһрәманлыг сәһифәләри охучулара мә'лумдур. Лакин Азәрбајчан халгы һәмишә јаделлиләрин әсарәти алтында олмамыш, тарихимиз дә анчаг әчнәбиләрин зүлмүнә гаршы азадлыг мүбаризәси тарихиндән ибарәт дејил. Елә заманлар олмушдур ки, Азәрбајчан әразисиндә гүввәтли феодал дөвләтләри јаранмышдыр. Ајры-ајры Азәрбајчан һөкмдарлары өз

һакимијјәтләрини горујуб сахламаг үчүн, мәнсуб олдуглары һаким синфин мәнафеји наминә харичи тәһлүкәни габагламаға чалышмышлар; өзүндән гат-гат гүввәтли дүшмәни мәғлуб етмәк үчүн мүхтәлиф өлкәләрлә дипломатик данышыглар апармыш јаделлиләрин Азәрбајчан торпағыны истила етмәсинә имкан вермәмәк үчүн јоллар ахтармышлар. Бу јол илә өлкәнин үстүнү алмыш гара булудлары узаглара говмушлар. Бу да өз нөвбәсиндә, објектив олараг мүтәрәгги әһәмијјәтә малик олмуш, доғма Вәтәнимизи харичи истилачыларын әлинә дүшмәкдән хилас етмишләр.

«Өјрәнилмәмиш сәһифәләр» әсәри Азәрбајчан тарихинин белә сәһифәләриндән биринә —Ағгојунлу дөвләтинин дипломатик әлагәләринә һәср олунмушдур.

Бурада Азәрбајчанын бејнәлхалг тичарәт әлагәләриндән, Венесија республикасы вә б. Гәрб дөвләтләри илә дипломатик мүнасибәтләрдән, о чүмләдән Авропа өлкәләри илә данышыглар апармыш Ағгојунлу дипломатлары, Ағгојунлу сарајында олмуш авропалы дипломатларын Азәрбајчан һаггында мә'луматлары, Узун Һәсәнин Гәрб һөкмдарларына мәктублары, көркәмли дипломат Сара Хатунун фәалијјәтиндән вә с.-дән данышылыр.

Китабда, һабелә Рома, Венесија, Неапол, Мачарыстан, Полша вә б. өлкәләрдә апарылмыш дипломатик данышыглар барәдә дә марағлы мә'лумат верилир.

«КИТАБЛАР ҺАГГЫНДА КИТАБ»

Китаб — дүнја мәдәнијјәти хәзинәсинин инчиләриндәндир. Чәмијјәтин инкишафы кедиши, онун мадди вә мәдәни наилијјәтләри китабларда өз әксини тапмышдыр. Чәмијјәтин бүтүн мә'нәви сәрвәтләринин топланыб сахланмасында, онун нәсилдән-нәслә чатдырылмасында китаб бөјүк рол ојнајыр.

Көркәмли совет педагогу Н. К. Крупскаја демишдир:

«Китаб — үнсијјәтдә, әмәкдә, мүбаризәдә күчлү силаһдыр. О, инсанлары чәмијјәтин һәјат вә мүбаризәси тәчрүбәси силаһы илә силаһландырыр, онларын көрүш даирәсини кенишләндирир, билик верир ки, бунун да көмәји илә инсанлар тәбиәти өзләринә хидмәт етмәјә мәчбур едирләр».

Хүсусилә бизим өлкәдә — Совет Сосиалист Республикалары Иттифагында китабын ролу чох бөјүкдүр. Китаб инсанларын тәрбијәсиндә вә онларын шүурларынын формалашмасында ән күчлү васитәләрдән биридир. Јени совет адамынын јетишмәсиндә, онун идеја тәрбијәсиндә китабын мүстәсна әһәмијјәти вардыр. Бу чәһәтдән «Кәнчлик» нәшријјатынын чапдан бурахдығы «Китаблар һаггында китаб» әсәри диггәти чәлб едир.

Бу китабда Азәрбајчан китабынын тарихиндән бәһс олунур. Китабын киришиндән ајдын олур ки, Азәрбајчан китабынын тәхминән мин иллик бир тарихи вардыр.

«Китаблар һаггында китаб» әсәриндә јазынын вә китабын әмәлә кәлмәси, әлјазма китаблары, онларын хүсусијјәтләри, чап китабларынын инкишаф вә тәртибаты тарихиндән бә'зи марағлы мәсәләләр јығчам шәкилдә шәрһ олунур.

Әсәрин мүәллифи Б. Аллаһвердијевдир.

МОНОЛОЖИ ВӘ ДИАЛОЖИ НИТГ

Мә'лум олдуғу кими, нитгин ики формасы вардыр: монолог вә диалог. Монолог латын сөзү олуб, мә'насы һәр һансы бир шәхсин нитги демәкдир.

Диаложи нитгә нисбәтән моноложи нитг аз тәдгиг едилмиш саһәдир. Башга сөзлә десәк, харичи дилдә шакирдләрә нитгин бу нөвүнүн өјрәдилмәси јоллары, бу вә ја дикәр һадисә вә мөвзу һаггында мүстәгил рабитәли фикир сөјләмәк вәрдишләринин инкишаф етдирилмәси мәсәләси һәлә методик әдәбијјатда өзүнүн кениш әксини тапмамышдыр. Һалбуки нитгин бу нөвүнүн харичи дилдә данышма вәрдишләринин инкишаф етдирилмәсиндә һәлледичи ролу вардыр. Белә ки, харичи дилдә данышма вәрдишләринин әсасыны рабитәли нитг вәрдишләри тәшкил едир. «Моноложи нитг» анлајышы илк нөвбәдә, фикрин даһа кениш вә ја мүхтәсәр шәкилдә рабитәли тәрздә ифадәсини нәзәрдә тутур. Монологи нитгин әсас маһијјәти ондан ибарәтдир ки, рабитәли вә кениш тәрздә сөјләнилән фикри өзүндә әкс етдирир.

Азәрбајчан мәктәбләриндә үмумтәһсил фәнни кими алман дилинин әмәли өјрәдилмәсиндә шифаһи нитгин монологи вә диаложи нөвләринин бөјүк әһәмијјәти вардыр. Шифаһи нитгин бу ики нөвү ән кениш јајылмыш үнсијјәт васитәләридир.

М. Ф. Ахундов адына АПДИ-нин баш мүәллими З. Гулијев өзүнүн јени јаздығы китабчасынын мөвзусуну монологи вә диаложи нитгин өјрәдилмәсинә һәср етмишдир.

Азәрбајчан ССР Маариф Назирлијинин Програм-методика идарәси З. Гулијевин **«Монологи вә диаложи нитгин өјрәдилмәсинә даир»** китабчасыны бурахмышдыр.

Методик вәсаит хидмәтини күдән һәмин китабчанын киришиндә дејилир ки, Азәрбајчан мәктәбләриндә харичи дилләрин тәдриси просесиндә монологи вә диаложи нитгин өјрәдилмәси вә тәдриси мәсәләси ишләнмәмишдир. Мәһз буна көрә дә харичи дил мүәллимләринин әксәријјәти бу нөв нитг вәрдишләринин јарадылмасында бөјүк чәтинлијә раст кәлирләр. Һәмин методик вәсаитин јазылмасындан мәгсәд дә монологи вә диаложи нитгин өјрәдилмәсиндә харичи дил мүәллимләринә аз да олса көмәк хидмәтини көстәрмәкдән ибарәтдир.

Китабчада «Монологи вә диаложи нитгин маһијјәти», «Монологи вә диаложи нитгин мәктәб тәчрүбәсиндә тутдуғу мөвге» мәсәләләриндән бәһс олунур.

ОРФОГРАФИЈА ҮЗРӘ АПАРЫЛАН ИШЛӘРӘ ДАИР

Азәрбајчан ССР Маариф Назирлији Програм-методика идарәсинин чапдан бурахдығы китабчалардан бири дә **«Грамматиканын (морфолокијанын) тәдриси просесиндә орфографија үзрә апарылан ишләр»** адланыр.

Китабчада дејилир ки, шакирдләрин дилимизин гајда-ганунларыны мүкәммәл билмәләри вә ондан нитг тәчрүбәсиндә сәмәрәли истифадә етмәләри үчүн, бир сыра педагожи-дидактик шәртләрлә јанашы, грамматиканын мүхтәлиф бөлмәләринин әлагәли тәдрис едилмәси бөјүк әһәмијјәтә маликдир. Бу чәһәт «Сәккизиллик вә орта мәктәб програмлары»нда да хүсуси олараг гејд едилмишдир. Беләликлә, грамматиканын тәдриси ејни заманда, дилин бир сыра саһәләрини дә әһатә едир. Бураја, башлыча олараг, нитги јазылы шәкилдә ифадә едән васитәләр — орфографија вә дурғу ишарәси гајдалары, еләчә дә нитг инкишафы үзрә ишләр дахилдир.

Грамматика илә орфографијанын әлагәли тәдриси орфографија тә'лиминин башлыча методик тәләбләриндән биридир. Бурадан белә бир нәтичә чыхыр ки, үмумтәһсил мәктәбләриндә орфографик гајдалардан чоху грамматиканын әсасында өјрәдилир. Бу да о демәкдир ки, һәмин гајдалары шакирдләрин әсаслы билмәси лазымдыр. Бу чәһәтдән мүәллимләримиз адыны јухарыда гејд етдијимиз «Грамматиканын (морфолокијанын) тәдриси просесиндә орфографија үзрә апарылан ишләр» адлы методик вәсаитдән истифадә едә биләрләр.

Методик мәктуб педагожи елмләр намизәди, досент М. С. Һәсәнов тәрәфиндән јазылмышдыр.

ӨЈРӘДИЧИ ИНШАЛАР

Көркәмли рус методистләриндән А. В. Текучев вә В. И. Николски инша јазылардан бәһс едәрәк көстәрирләр ки, инша јазылар васитәси илә шакирдләр әтраф аләми нәинки дәрк едир, һәтта бөјүк бир сә'јлә үмуми һадисәләрдән мүәјјән бир сүжети, епизоду ајырмағы (анализ) јахуд әксинә, ајры-ајры һөкм, факт вә нәтичәләри үмумиләшдириб (синтез) шәрһ етмәји бачарыр. Одур ки, јени програмда IV—VIII синифләрдә шакирдләрин рабитәли нитгини инкишаф етдирмәк мәсәләсинә хүсуси јер вә саат верилир, мөвзулар көстәрилир. Бу мөвзулардан ајдын олур ки, «IV—VIII синифләрдә инша јазылар һәм һәјати мөвзуларда (шакирдләрин мүшаһидәси, шәхси тәчрүбәси, екскурсијада көрдүкләри, мәктәб һәјаты, шәкил вә с. үзрә), һәм дә кечилмиш әдәби материалла әлагәдар мөвзуларда апарылыр.

Истәр әдәби, истәрсә дә һәјати мөвзуларда апарылан иншалар шакирдләрдә ардычыл, мәнтиги, рабитәли шәкилдә јазыб-данышмаг вәрдиши ашылајыр. Хүсусән, IV синифдә шакирдләр һәлә әтраф аләм һаггында там тәсәввүрә малик олмадыгларына вә бир сыра грамматик анлајышлары систем шәклиндә мәнимсәмәдикләринә көрә иншалар анчаг өјрәдичи характер дашыјыр. Өјрәдичи иншалар маһијјәтинә көрә чалышмаларын дикәр нөвләриндән фәргләнир.

Бүтүн јухарыда дедикләримиз һаггында әсаслы мә'лумат әлдә етмәк үчүн охучуларымызын **«Азәрбајчан дили дәрсләриндә өјрәдичи иншалар»** (IV—VIII синифләр үзрә) методик вәсаитинә мүрачиәт етмәләрини мәсләһәт билирик. Һәмин вәсаит педагожи елмләр намизәди, досент Һ. Һүсејнов тәрәфиндән тәртиб олунмуш, Азәрбајчан ССР Маариф Назирлијинин Програм-методика идарәси тәрәфиндән чапдан бурахылмышдыр.

ТЕХНИКИ ВАСИТӘЛӘРДӘН ИСТИФАДӘЈӘ ДАИР

Јени инсанын, коммунизм гуручусунун формалашмасында бәдии әдәбијјатын, әдәбијјат тәдрисинин дә имканлары чохдур. Белә

7. Сифариш 4604

Сканировано с CamScanner

олдуғу һалда әнәнәви тәдрис үсуллары дөврүн тәләбини өдәјә билмир. Онларын бә'зиләринин тәкмилләшдирилмәси вә сәмәрәләшдирилмәси заманын тәләбиндән доған зәрурәтдир. Инди әдәбијјат дәрсләриндә шакирдләрә верилән биликләрин һәчми дә хејли артмыш дыр. Габагчыл мүәллимләрин иш тәчрүбәси көстәрир ки, әјанилијин инкишаф етмиш формасы олан техники тә'лим васитәләринин тәтбиги әдәбијјат дәрсләриндә гаршыја чыхан чәтинликләри арадан галдырмаг үчүн реал имканлар јарадыр. Техники васитәләр әдәбијјат дәрсләринин психоложи чәһәтдән тәшкилинә, тәдрис просесинин сәмәрәләшдирилмәсинә, мүәллим вә шакирдләрин тә'лим фәалијјәтинә мүсбәт тә'сир көстәрир, реал һәјат шәраитини синифдә шакирдләрин көзү гаршысында нүмајиш етдирмәјә, сәнәт әсәрләринин сирләрини ачмаға, објектив ганунаујғунлуглары сүбут етмәјә имкан јарадыр. һәм психоложи, һәм дә дидактик бахымдан тә'лим просесиндә мүстәсна үстүнлүкләрә малик олан техники тә'лим васитәләри шакирдләрдә һәлә потенсиал һалда олан габилијјәт вә бачарыгларын ишә салынмасы, инкишаф етдирилмәси, онларын сәмәрәли мүшаһидәләр апармалары, гаврадыглары чисим вә һадисәләри тәһлил-тәркиб етмәләри, дүрүст һөкм вә дәгиг әгли нәтичәләр чыхармалары үчүн дә имканлар јарадыр.

Бу бахымдан Азәрбајчан ССР Маариф Назирлији Програм-методика идарәсинин чапдан бурахдығы **«Әдәбијјат дәрсләриндә техники васитәләрдән истифадә јоллары»** адлы китабча диггәти чәлб едир. Мүәллимләрин истифадәсинә верилән бу методик вәсаитдә орта үмумтәһсил мәктәбләриндә әдәбијјат фәннинин тәдрисини күнүн тәләбләри сәвијјәсинә галдырмаг үчүн тәчрүбәдә сынагдан кечирилмиш бир сыра јени дидактик имканлар һаггында данышылыр. Мүәллиф мүасир техники вәсаитдән истифадә етмәклә мүәллимин ишини сәмәрәләшдирмәк үчүн конкрет јолларын тәтбигини фактик програм материаллары әсасында изаһ етмәјә чалышмышдыр.

Вәсаитин мүәллифи Ј. Мәммәдәлијев адына Нахчыван Дөвләт Педагожи Институтунун мүәллими Нәриман Оручәлијевдир.

АИЛӘ ВӘ ИЧТИМАИЈЈӘТЛӘ БИРКӘ ИШӘ ДАИР

Јени инсанын тәрбијә едилиб јетишдирилмәсиндә, совет үмумтәһсил мәктәбинин һәлледичи ролу вардыр. Үмумтәһсил мәктәби өз шакирдләрини дөвләт програмынын тәләбләри һәчминдә елми билик вә практик вәрдишләрлә силаһландырмаға, онларын дүнјабахышыны формалашдырмаға вә мәдәни давраныш тәчрүбәсини мөһкәмләндирмәјә борчлудур. Мәктәб бу шәрәфли вә мәс'улијјәтли вәзифәни о заман мүвәффәгијјәтлә јеринә јетирә биләр ки, аилә кениш ичтимаијјәтлә сых әлагә сахласын, јени инсанын тәрбијә едилиб јетишдирилмәсиндә онларла әлбир фәалијјәт көстәрсин.

Азәрбајчан ССР Маариф Назирлијинин Програм-методика идарәсинин чапдан бурахдығы **«Шакирдләрин тәрбијәсиндә мәктәбин аилә вә ичтимаијјәтлә биркә иши»** адлы китабчада һәмин мәсәләдән бәһс олунур.

Китабчада «Мүасир дөврдә мәктәбин гаршысында дуран вәзифәләр вә буларын јеринә јетирилмәсиндә аилә тәрбијәсинин ролу»,

«Педагожи тәблигат мәктәбин валидејнләрлә ән јахшы әлагә формасыдыр», «Мәктәб валидејн конфранслары», «Мәктәб лекторијалары», «Аилә илә апарылан фәрди ишин шакирдләрин тәрбијәсиндә әһәмијјәти», «Шакирдләрин тәрбијәсиндә ичтимаи тәшкилатларын ролу» башлыглары алтында сөһбәтләр апарылыр.

Китабчанын мүәллифи С. Гулијевдир.

АТЕИЗМӘ ДАИР КИТАБЧА

Көјдән ендим агаппаг,
Олдум аг шал, аг папаг.
Мејвәләри дүшүртдүм.
Дағлардан јумаландым,
Күләклә комаландым,
Күн вурду бирдән-бирә
Әријиб кечдим јерә (гар).

Јағыш јағанда чимәр, јујунар,
Јазда кејинәр, гышда сојунар (ағач).

Илхыдан ат пајладым,
Олса он гат пајлајым.
Оручдан нә көрдүм ки,
Фитрә-зәкат пајлајым.

Бу парчалары Азәрбајчан ССР Елмләр Академијасы Фәлсәфә вә Һүгуг Институтунун һазырладығы вә Азәрнәшрин чапдан бурахдығы **«Азәрбајчан шифаһи халг јарадычылығында атеизм мотивләри»** адлы китабчадан бураја көчүртдүк.

Китабчанын адындан да ајдын олдуғу кими, бурада халг јарадычылығында атеизм мотивләриндән бәһс олунур.

Шифаһи әдәбијјатда елм халгын досту, она көмәк әли узадан, чәтин вәзијјәтдән гуртаран, хошбәхтлијә јол ачан бир васитә кими көстәрилмишдир. Онун нүмајәндәләринә бөјүк һөрмәт вә еһтирам ифадә едилдији һалда, дин вә дин хадимләри тәнгид атәшинә тутулмушдур. Бурада һәм дә елмин дин, реал инсанларын исә сеһрли гүвәләр үзәриндәки гәләбәси көстәрилмишдир.

Шифаһи әдәбијјат елмә үмид бәсләмәји аллаһа пәнаһ кәтирмәкдән үстүн тутур. Фолклорда анти-дини мотивләр әсасән аллаһа гаршы е'тираз вә руһаниләри, дини-әхлаги көрүшләри ифша мәзмунунда олур. Аллаһа гаршы наразылыг вә шикајәт ифадә едән мотивләр өз әксини ән чох бајатыларда вә аталар сөзләриндә тапыр. Бу мотивләрдә аллаһын мөвчудлуғу инкар едилмир, анчаг онун гүдрәтинә, инсафлы вә әдаләтли олмасына шүбһә илә јанашылыр, әдаләтсиз ишләринә көрә мәзәммәт едилир:

Алчах, фәләк!
Силаһын ал чах, фәләк!
Намәрди мәрд едибсән
Намәрддән алчах фәләк!

Шифаһи халг әдәбијјатынын тәдгиги көстәрир ки, инсанларын динә мүнасибәти тарихән дәјишмиш, онларын һәјат тәчрүбәси, билији артдыгча, дини еһкамлара гаршы тәнгиди чыхышлары да күчләнмишдир. Бүтүн истисмарчы чәмијјәтләрин тарихиндә һаким синифләр диндән ән күчлү идеоложи тә'сир васитәси кими истифадә етмиш, дини јашатмаг, мөһкәмләтмәк үчүн әлләриндән кәләни әсиркәмәмишләр. Лакин бунунла јанашы, ичтимаи тәрәгги елмин, техниканын, мәдәнијјәтин јүксәлиши бир гајда олараг дини тәсәввүрләрә бу вә ја дикәр дәрәчәдә зәрбә вурмуш, она кетдикчә даһа чох тәнгиди мүнасибәт јаратмышдыр. Әввәлләр өз һәјатында баш верән хејир ишә дә, шәр ишә дә гане олуб мүт'илик көстәрән, һәтта башына кәлән бәдбәхт һадисәјә көрә «аллаһ билән јахшыдыр», «бәлкә белә си хејирдир» — дејиб аллаһа тәшәккүр едән диндар кетдикчә хејири шәрдән сечир, шәр, бәдбәхт һадисәјә көрә мүәјјән шәкилдә аллаһа гаршы өз е'тираз вә наразылығыны билдирир, дүнја һадисәләринә реалист мүнасибәт онун дини инам вә тәсәввүрләринә өз тә'сирини көстәрир.

Көрүндүјү кими, китабчада әввәлдән ахыра кими шифаһи халг әдәбијјаты нүмунәләриндә дин, мөвһумат, бунлара чан-башла хидмәт едән руһаниләр чидди тәнгид олунур. Халга көрә дин хадимләриндән узаг доланмаг, онлар олан мәчлисә ајаг басмамаг мәгсәдәујғун һесаб олунур.

Китабчанын мүәллифи Р. Әлијевдир.

Редаксија һеј'әти: **А. Абдуллајев** (редактор), **М. А. Асланов**, **А. Бабајев**, **Ә. Әфәндизадә**, **Ә. Әһмәдов**, **Ч. Әһмәдов**, **Ә. Рәчәбов** (редактор муавини), **А. Һүсејнов**, **З. Сәмәдов**.

Чапа имзаланмыш 7/IX-1973-чү ил. Кағыз форматы $60\times84^{1}/_{16}=3,13$ кағыз вәрәги, 5,81 чап вәрәги. ФГ 10316. Сифариш 4604. Тираж 12315.

Редаксијанын үнваны: Бакы, Низами күчәси, 58. Телефон 93-55-82.

Бакы, «Коммунист» нәшријјатынын мәтбәәси.